

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

19. YÜZYILDA SOSYO-EKONOMİK YÖNÜYLE KİLİS KAZASI

Yüksek Lisans Tezi

HAKAN ERCİVAN

İSTANBUL, 2010

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

19. YÜZYILDA SOSYO-EKONOMİK YÖNÜYLE KİLİS KAZASI

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

HAKAN ERCİVAN

İSTANBUL, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
HAKAN ERCİVAN'ın 19. YÜZYILDA SOSYO-EKONOMİK YÖNÜYLE KILIS KAZASI
adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 05.07.2010 tarih ve 2010-13/26 sayılı
kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliğiyle Yüksek Lisans Tezi olarak
kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

- Tez Savunma Tarihi : 05.07.2010
- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
- 2) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. FAHRİ SOLAK
- 3) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. İMURAT BOZKURT

ÖZ

Bu çalışma, 19.Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Halep Eyaleti'ne bağlı Kilis Kazası'nı kapsamaktadır. Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak, Kilis Kazası'nın sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymak üzere hazırlanmıştır.

Çeşitli yerlerde yayınlanmış belgelere dayanılarak; 19.yy.'da Kilis Kazası'nın nüfus, gelir dağılımı, servet dağılımı, üretim yapısı, tarımsal yapı, vergiler, hayvan dağılımı vb. sosyal ve ekonomik hayatın temel yönleriyle alakalı detaylı bilgiler vurgulanmaya çalışılmıştır. En önemli ekonomik faaliyetlerin tarım yönünde olduğu görülmüştür.

Çalışma ile beraber; Kilis'in 19.yy'daki sosyo-ekonomik durumunun, Osmanlı Devleti ekonomik durumuyla yakın vaziyette olduğu görülmektedir. Ayrıca, sosyal ve ekonomik yönde olan büyük katkısı da gözler önüne serilmiştir.

ABSTRACT

This study is about Kilis District which was in the boundary of Halep Province of 19. cc Ottoman State. By using several resources, it was prepared to study the social and economic structure of Kilis District.

According to several published literature; In 19 cc, the detailed informations about the fundamental things of social and economical life of Kilis District such as income distribution, distribution of wealth, production structure, agricultural structure, taxes, distribution of animals etc was tried to highlighted. It was seen that the most important economic activity is on agriculture.

On the study, it is seen that the social and economical structure of Kilis is close to the situation on Ottoman Empire. Moreover, it's contribution on social and economical side was showed.

ÖNSÖZ

“19.Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası” başlığı adı altında yapılan bu çalışmada, Kilis Kazası'nın o döneme ait ilgili faaliyetleri ayrıntılı olarak incelemeye alınmıştır. Bu incelemeler ışığında özellikle tarımsal faaliyetlerin ekonomik anlamda önemli yere sahip olduğu görölmüştür.

İncelenen dönem itibarı ile sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yoğunlukla yaşandığı bir eyalete bağlı olması; dönemin bölge açısından yönetsel karışıklıklara sahne olması; Osmanlı'nın buhranlı bir zamanını kapsamasa açısından da bilgi tutarlılıklarında ayrıca da yeterli seviyede detaylı bilgilere erişmemizde zorluklar yaşanmasına neden olmuştur.

Yerel yönetim alanlarında iktisadi yönden açıklığa kavuşmamış birçok sorun hala aydınlatılmış değildir. Yerel gelir çeşitleri, üretim kapasiteleri vb. hususlar üzerine düşülmesi gereken noktalar olarak görölmektedir. Bu hususlarda genel incelemeler bulunmasına karşılık yerel olarak incelemelerin az sayıda olduğu müspettir.

İşte bu durumları da göz önünde bulundurarak, Kilis Kazası'nı 19.yy.'daki sosyo-ekonomik yönüyle bir değerlendirmeye ele almayı hedefleyerek böyle bir çalışmaya giriştik.

Bu şekilde bir çalışma yapmamızdaki sebeplerin başında, dönem itibarı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunan Halep'in sosyo-ekonomik anlamda etkilerinin görülmesi ve de bu etkilere en önemli katkısı bulunan kazaların önde gelenlerinin başında, Kilis Kazası'nın bulunmasının önemi büyüktür.

Ele aldığımız bu çalışmamız, giriş ve sonuç bölümleri yanı sıra dört bölümden oluşmuştur.

Çalışmalarımızda çeşitli zorluklara karşı baş etmemizde fikirleriyle, tavsiyeleriyle ve yönlendirmeleriyle destek olan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na; yine benden desteğini esirgemeyen bu yönde bilgilerini aktaran değerli hemşerim Yrd. Doç. Dr. Metin Akis'e; incelemelerim sırasında yardımda bulunan değerli hemşerim Rıdvan Savaşçioğlu'na; hiç bir zaman benden yardımını esirgemeyen değerli kardeşim Zekeriya Yaman'a; son olarak da dua ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer anneme teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, 2010

Hakan ERCİVAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ.....	I
ABSTRACT.....	I
ÖNSÖZ.....	II
İÇİNDEKİLER.....	IV
TABLO LİSTESİ.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİLİS'İN COĞRAFİ YAPISI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

I.KENTİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	4
<i>A. Kilis'in Coğrafi Yapısı.....</i>	<i>4</i>
<i>B. İklimi.....</i>	<i>5</i>
<i>C. Bitki Örtüsü.....</i>	<i>5</i>
<i>D. Doğal ve Jeolojik Yapı.....</i>	<i>5</i>
<i>E. Deprem Durumu.....</i>	<i>6</i>
<i>F. Yeryüzü Şekilleri.....</i>	<i>6</i>
II. KENTİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	7
<i>A. Kilis Adı.....</i>	<i>7</i>
<i>B. Kilis'in Tarihi.....</i>	<i>10</i>

İKİNCİ BÖLÜM

KİLİS'İN FİZİKİ VE SOSYAL YAPISI

I.FİZİKİ YAPI.....	17
<i>Şehrin Fiziki Yapısı.....</i>	<i>17</i>
II.SOSYAL YAPI.....	19
<i>A.Nüfus.....</i>	<i>20</i>
1.Nüfus Yapısı.....	20
2. Sosyal ve Kültürel Yapı.....	38
3. Ticari Mekanlar.....	39
<i>B. Kilis Kazası'nın Toprak İdaresi ve Tasarruf Şekilleri.....</i>	<i>41</i>
1. Kilis Kazası'nın Toprak İdaresi.....	41
2. Toprak Tasarruf Şekilleri.....	42

<i>a.Has</i>	42
<i>b.Zeamet</i>	42
<i>c.Tımar</i>	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYIL'DA KİLİS'İN EKONOMİK VERİLERİ

I. EKONOMİK DURUM	49
<i>A. Ziraat Üretimi:</i>	50
<i>B. Hububat Üretimi:</i>	53
<i>C. Baklagil Üretimi:</i>	56
<i>D. Zirai Ürünleri Ölçmede Kullanılan Ölçü Birimleri:</i>	59
<i>E. Endüstriyel Bitki Üretimi:</i>	59
<i>F. Meyve ve Sebze Üretimi:</i>	62
<i>G. Hayvancılık ve Hayvansal Üretim:</i>	67
<i>H. Ticari ve Sinaî Durum:</i>	72
<i>I. XIX. Yüzyıl Gelirleri:</i>	73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİLİS'İN VERGİ YAPISI

I.VERGİ	75
<i>A. Vergi Yapısı:</i>	75
<i>1. Aşâr Gelirleri:</i>	81
<i>2. Bedel-i Askeriye (İane-i Askeriye):</i>	82
<i>3. "Vergi" Gelirleri:</i>	86
<i>4. Tahrir Gereğince Alınan Arazi, Emlâk ve Temettü Gelirleri:</i>	87
<i>5. Rüsûmî Varidat:</i>	88
<i>6. Ağnam ve Deve Resmi:</i>	88
<i>B. Gümrükler:</i>	96
<i>1. Osmanlı Devleti Gümrükleri:</i>	96
<i>2. Osmanlı Devleti Gümrük Politikası:</i>	97
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	102

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: Kilis Kazası'nda 1849 Yılında Yapılan Sayım	19
Tablo 2: XIX. Yüzyıl Başındaki Kilis nüfusu	23
Tablo 3: 1849 Tarihli Kilis Nüfusu.....	25
Tablo 4: Kilis Kazası'nda Nüfusun İslam ve Hristiyan (Rum-Ermeni-Yahudi) olarak dağılımı	27
Tablo 5: 1867 Tarihli Halep Eyaleti Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Diğer Çevre Kazalarla Mukayeseli Nüfusu (Hane)	27
Tablo 6: 1308-1309 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu	29
Tablo 7: 1310-1312 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4335'tir).	30
Tablo 8: 1313-1314 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4335'tir).	31
Tablo 9: 1316-1317 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4500'dür).	32
Tablo 10: 1318(Hane sayısı 4500'dür)- - 1320 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4700'dür).....	33
Tablo 11: 1322 (Hane sayısı 4710'dur) – 1323 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4721'dir).....	34
Tablo 12: 1324 (Hane sayısı 4721'dir) – 1326 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4731'dir).....	35
Tablo 13: 1895/96 Yılında Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Nüfusu	36
Tablo 14: 1823/24 Senesinde Halep Sancağı'nda Bulunan Mukaatalı Araziler ve Bunların İltizâm Bedelleri ile Semereleri (Kırş).....	45
Tablo 15: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Arazi Durumunu Gösterir İstatistik Cetveli (Dönüm)	51

Tablo 16: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Hububat ve Miktarı (İstanbul Kilesi).....	54
Tablo 17: 1869-1871 Yılları Arasında Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Yetiştirilen Baklagil Miktarı (Kıyye)	57
Tablo 18: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Endüstriyel Ürünleri (Kıyye).....	60
Tablo 19: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Bazı Meyve ve Sebzelerin Miktarı (Kıyye).....	63
Tablo 20: 1891 yılı Kilis ve Ayıntâb Kazaları'nın Başlıca Ürünleri (İktar).....	65
Tablo 21: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Hayvan Mevcudu (Adet)	68
Tablo 22: Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Bazı Hayvansal Ürünler (Kıyye)	70
Tablo 23: 1264 Yılında Kilis'te Vergi Veren Gayrimüslim Miktarı	78
Tablo 24: 1265 Yılında Kilis'te Esnafılık Yapanlar	79
Tablo 25: 1841-1858 Yılları Arasında Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bakaya Miktarlarının Sektörel Dağılımı.....	80
Tablo 26: 1855-1861 Yılları Arası Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bedel-i Askeri Bakayaları Miktarı (Krş)	84
Tablo 27: 1889/1890 Senelerinde Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bütçesinde Bedel-i Askeri Oranı	85
Tablo 28: 1889/1890 Senelerinde Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Diğer Kazalarla Mukayeseli Bütçesi	90
Tablo 29: 1314 Yılı Kilis Bütçesi	92
Tablo 30: 1316 Yılı Kilis Bütçesi	92
Tablo 31: 1317 Yılı Kilis Bütçesi	93
Tablo 32: 1319 Yılı Kilis Bütçesi	93
Tablo 33: 1322 Yılı Kilis Bütçesi	94
Tablo 34: 1324 Yılı Kilis Bütçesi	94

Tablo 35: 1326 Yılı Kilis Bütçesi	95
Tablo 36: Halep Gümrükleri 1842 Senesi Emaneten İdare Dönemi ile 1843 Senesi Müzayedeli Satış Dönemi Bedelleri	99

KISALTMALAR

a.g.e. Adı Geçen Eser

a.g.t. Adı Geçen Tez

H. Hicrî Yıl

M. Miladî Yıl

H.S. Halep Salnameleri

M.Ö. Milattan Önce

M.S. Milattan Sonra

c. Cilt.

s. Sayfa

yy. Yüzyıl

krş. Kuruş

İ.Ö. İsa'dan Önce

bkz. Bakınız

C.Şğr. Cısr-i Şuğur

İskn. İskenderun

GAP Güneydoğu Anadolu Projesi

GİRİŞ

Şehirlerle alakalı tarih çalışmaları günümüzde büyük önem taşımaktadır. Bunun sebebi ise, insanların içinde yaşamış olduğu bölgeye ve tarihine gösterdiği ilgidir. Bireylerin kimliklerinin oluşmasında, içinde yaşadığı ortamın önemli etkisi vardır. Kişinin içinde yaşadığı bölgenin mevcut idarî ve siyasî mekanizmasının genel işleyişi, bir şekilde bireyleri etkilemektedir.

İnsanlar, yaşadıkları bölgenin coğrafi şartlarından, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısından doğrudan veya dolaylı olarak etkilenirler. İnsan-çevre ilişkisi süreklilik gösterir ve bu süreçte insan-mekân karşılıklı etkileşimi de tarihi oluşturmaktadır. Ele alınan konu, genel olarak insan-çevre ilişkisinden özel olan insan-mekân ilişkisine dönüştüğü zaman araştırmacı; bu ilişkiyi şehir ve tarih açısından arşiv belgeleri, tarihi yapılar ve tarihi metinlerle ortaya çıkarır ve de yorumlar.

Tarih bilincinin, öze bağlılık ya da hemşerilik duygusunun oluşmasında mekânların büyük önemi vardır. Genel olarak bireyler, yaşadıkları toplumun tarihini, kendi çevrelerini başta tutarak taşradan merkeze doğru genişleyen yani bir yelpaze şeklinde öğrenmeye çalışırlar. Şehirlerin tarihi de parçası oldukları devletin siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel tarihiyle birlikte ele alınır. Araştırmacının bu bağlamda oldukça önemli bir rolü bulunmaktadır.

Kilis, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisi konumundadır. Kilis, tarih boyunca jeopolitik ve coğrafi konumu bakımından İlk Çağ'dan günümüze kadar önemli bir yerleşim bölgesi olma özelliğini korumuştur. Kilis, birçok tarihi olayın cereyan ettiği bir yerleşim yeridir. Yüzyıllar boyunca bu topraklar üzerinde birçok medeniyetler kurulmuş ve bu topraklar birçok savaşa sahne olmuştur.

Çeşitli bulgularla elde edilen verilere dayanarak Kilis'in, günümüzden yaklaşık 3000 yıl öncelere dayanan bir kuruluş geçmişine sahip bulunduğu varsayılmaktadır. Bu da bize Kilis'in, ne denli zengin tarih mirasına sahip bir şehir olduğunu yansıtmaktadır.

Kilis Hititler, Asurlular, Persler ve Romalılar'ın sınırları içinde yer almıştır. Bu devletlerin önemli kentlerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti, bu önemli kenti 1516 yılında sınırları içerisine katmıştır. Kilis, bu dönemlerde stratejik önemini yitirmemiştir.

Doğu-Batı arasındaki ticarete İpek Yolu güzergâhında yer alması, Akdeniz limanlarına yakın olması, konumu itibarı ile petrol yataklarına yakın bulunması sebebiyle, Kilis'in çeşitli yönleriyle önemini göstermektedir.

Kilis'in günümüzdeki durumunu ele alabilmek için geçmişini çeşitli yönleriyle ortaya koymak da, geçmiş görünümünü sergilemek de gereklilik arz etmektedir.

Ele aldığımız bu çalışmamız, dört bölümden oluşmuş olup bölümlerin konu içeriği şöyle şekillenmiştir:

Birinci bölümde, Kilis Kazası'nın coğrafi ve tarihi bilgileri ele alınarak jeopolitik önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Buradan da Kilis'in konumu itibarı ile cazibesi açıkça görülmüştür.

İkinci bölümde, fiziki ve demografik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu veriler de istatistiki bilgilerle pekiştirilmiştir.

Üçüncü bölümde, ekonomik bilgiler üzerine incelemeler yapılmıştır. Yine bu incelemeler de, tüm eyaleti kapsayan diğer kazalarla mukayeseli olarak ve de istatistiki verilere dayalı bir şekilde sunulmuştur.

Dördüncü bölümde de Kilis Kazası'nın ve de bağlı bulunduğu yönetim çevresinin vergi yapısı hakkında bilgiler, o dönemin verileriyle desteklenerek sunulmuştur.

Şimdiye kadar oluşturulmuş bulunan eserlerin yanında bu çalışma ile beraber Kilis'in geçmişini irdelemek, değerlendirmek ve de çalışmanın içeriği bakımından da müspet görünümle sergileneceği üzere; kalkınma yönünden günümüzün parlayan bir yıldızı olma potansiyeline fazlasıyla sahip bu ilimizin, bu parlak günlerini yakalamasına katkısı olacak temel bilgileri vurgulamaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİLİS'İN COĞRAFI YAPISI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

I. KENTİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

A. Kilis'in Coğrafi Yapısı

Kilis, Akdeniz Bölgesi'nden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geçiş alanında yer almaktadır. Hatay-Maraş Oluğu ile Fırat Irmağı arasında uzanan Gaziantep Platosu'nun güneybatı kısmında, Türkiye-Suriye sınırı boylarında, 36⁰ kuzey paraleli ve 32⁰ doğu meridyeni değerleri arasında yer alır.¹

Kilis toprakları, Orta Çağ'da idari ilişki içinde olduğu Azaz'dan (Azez) ve Katma İstasyonu civarında, Adana-Halep Demiryolu üzerinden geçip, 65 km ileride Halep Sınırı'na kadar uzanmaktadır.² Kilis, Suriye Sınırı'nda bulunan Öncüpınar Sınır Kapısı'na 6 km mesafede olup Suriye Sınırı ile 111 km'dir.³ Ortalama yüksekliğinin fazla olmadığı (680 m.) bu sahanın değişik kısımları arasında büyük yükselti farkları bulunmamaktadır.⁴ Yüzölçümü 1521 km² olan Kilis'in en yüksek yeri, 1000 metreyi aşmamaktadır.

¹ Ökkeş Kesici, **Kilis Yöresi'nin Coğrafyası**, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1994, s. 4.

² Besim Darkot, "Kilis", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt XI / Cüz 62-68, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1954, s. 806-807.

³ Komisyon, **İşte Türkiye - Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında İl İl Türkiye**, Ankara 1998, s. 178.

⁴ Rıdvan Savaşcıoğlu, **Tarihi Kilis Evleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2008, s. 4.

B. İklimi

Bölgede görülen iklim, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri arasında bir geçiş özelliği göstermektedir.⁵

Batı kesiminde görülen ılıman iklim denizden uzaklaştıkça ve çöle yaklaştıkça karasal özellikler gösterir. Akdeniz Bölgesi'nin sınırları içinde kalan il merkezinde yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlı geçer. Yerin karla örtülü olduğu ortalama süre yalnızca üç gündür. Kilis'te ölçülen en yüksek hava sıcaklığı 43⁰, en düşük hava sıcaklığı ise -12⁰, yıllık ortalama sıcaklık ise 16,9⁰'dir. Kentte yıllık ortalama yağış miktarı 542.9 mm'dir.

C. Bitki Örtüsü

Kilis doğal bitki örtüsü açısından yoksul bir ildir. Genel olarak step bitkilerinin egemen olduğu ilin yüksek ve daha fazla yağış alan kesimlerinde bazı orman kalıntılarına rastlanır.⁶ Genellikle zeytinlikler, bağlar ve Antep fıstığından oluşmakta olup, ormanlık alanlar oldukça sınırlıdır. Kilis'te taş malzemenin yaygın olarak kullanılmasının diğer bir sebebi de bitki örtüsüdür.⁷

D. Doğal ve Jeolojik Yapı

Bölgedeki yerbilimsel (jeolojik ve jeomorfolojik) anlamda oluşum 2. ve 3. zamanlarda gerçekleşmiş olup; geniş bir alan, bu zaman dilimlerinde oluşan yaşlı bazalt ve dolenitlerle kaplıdır.

Yörenin jeolojik yapısını Afrin Vadisi'nin batısında yer alan "Orojenik Flis Zonu" ile vadinin doğu yönündeki "Gaziantep-Adıyaman Ön çukuru Sedimentasyon Havzası" oluşturur. Bu yapı üst kretase formasyonları üzerinde tersiyer yaşlı tortullar ve

⁵ Kadriye Günver, Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2003, s. 1.

⁶ Selahattin Çolakoğlu, **"Kilis" Kendini Arayan Kent**, Kilis Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 26.

⁷ Abdulkadir Dünder, **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

kuvarterner bazalt tabakaları içermekte olup; miyosen sonunda oluşan faylarla, fay sistemleriyle yarılmıştır.⁸

E. Deprem Durumu

Kilis İli 3. derece deprem bölgesinde olup çok nadiren şiddetli deprem olmuştur. Ara sıra hafif depremler meydana gelmektedir.

Kilis'te 1738, 1807 ve 1820 yıllarında olmak üzere üç defa önemli deprem olmuştur. Bu depremlerden 1820 yılındaki en şiddetlisi olup, günlerce devam etmiş, birçok bina yıkılmış ve evlerin kuyularından sular fışkırmıştır.⁹

F. Yeryüzü Şekilleri

Kilis ilinin başlıca dağı olan Resul Osman Dağı, Gaziantep Platosu'nun batısı ile Hatay-Maraş Grabeni arasında uzanmakta ve ili, batı ve kuzeybatıdan sınırlandırmaktadır. Güney ucunda Suriye sınırının üzerinden geçtiği Darmik Dağı'ndan başlayarak kuzeye doğru Hazil, Karruca, Kartal, Büyük Arabdede ve Sof Dağları ile devam eden kuşağın ortalama yükseltisi 1250m olup en yüksek nokta Sof Dağı'nda 1496m'dir. Kilis'te yer alan düzlüklerin en önemlileri yaklaşık 110km²'lik alanı ve 600-650 metrelik yükseltisi ile Kilis Ovası ve yaklaşık 70km²'lik alanı ile Elbeyli Ovasıdır.¹⁰

İslâhiye'den çıkıp, Kilis topraklarından geçerek Suriye'ye giden Afrin Çayı ile Sabunsuyu Deresi, Balıksuyu Deresi ve Sinnep Çayı (Seve Suyu) ilin önemli su varlıklarıdır.¹¹ Havza genişliği ve su miktarı bakımından yörenin en önemli akarsuyu Afrin Çayı'dır.

Gaziantep'in kuzeybatısındaki Külecik Dağı'ndan doğan bu akarsu Musabeyli ilçesi sınırları içinde vadi tabanını genişleterek, Kilis'in batısından il sınırları dışına çıkar.

⁸ Savaşcioğlu, a.g.t., s. 7.

⁹ Dündar, a.g.e., s. 1.

¹⁰ Savaşcioğlu, a.g.t., s. 7-8.

¹¹ Günver, a.g.t., s. 2.

Kilis İli sınırlarında 70 kilometrelik bir uzunluğa sahip olan Afrin Çayı, Bakırcan Deresi ile Karadere'nin birbirine karıştığı yerlerde “Kara Afrin” adını alır. Sabun suyu (50 km), Balık suyu (45 km), Sinnep Suyu (30 km) ilin diğer akarsuları olup; bu akarsular üzerinde Seve Barajı, Üçpınar, Balıklı, Konak, göletleri bulunmaktadır. Sapkanlı Göleti de yapım aşamasındadır.¹²

II. KENTİN TARİHSEL GELİŞİMİ

A. Kilis Adı

Kilis, Anadolu'nun ilk yerleşim yerlerinden biri olarak bilinmektedir. İngiltere'deki British Museum'da bulunan çivi yazılı kitabede, Kilis'in bundan 2800–3000 yıl önce var olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Asurlar'ın Kuzey Suriye'de egemen oldukları dönemde (M.Ö. 1840–1770), *Ki-li-zi* diye bir yerden söz edildiği çivi yazılı bir belgede (Cune Iferme) geçmektedir.¹³ Irak topraklarında, Bağdat ile Musul arasında bir yere de aynı adın verildiği görülmektedir.

Konumuz ile ilgili başvurulabilecek en güvenilir kaynaklardan biri olan Halep Salnamesi'nde, Kilis hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Kilis kasabası Halep'in şimal cihetinde ve 10–12 saat uzaklığındadır. Kilis'te lisan-ı ahali Türkçe'dir. Kilis kasabasının tarih-i binası malum değilse de, 491 sene-i hicriyyesinde ehl-i salibin vürudunda mevcut ve Kalçıs namıyla olduğu gibi, VII. Asır hicretinde de mevcut ve Kilize ismiyle mevsum idiğü ebu'l-feda tarihinde görülmüştür... Kilis'te vakı Tekye veyahut Canbolad Bey Camii'nin 961 tarihli olan... evkaf namesinde... Kilis dahi Medine-i Kilis namıyla mesturdur .¹⁴

Halep Salnamesinde de yer aldığı gibi, kasaba 1073'te Haçlı ordularının Anadolu'ya gelişi sırasında *Kalçıs*, daha sonraları *Gizle (Kilize)* olarak anılmış ve nihayetinde Kilis adını almıştır.¹⁵

¹² Savaşcioğlu, a.g.t., s. 8.

¹³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Kilis Tarihi*, Fatih Matbaası, İstanbul 1968, s. 31-32.

¹⁴ Günver, a.g.t., s. 2.

¹⁵ Mehmet Solmaz, “7 Aralık Kilis'in Kurtuluşu”, Genç Kilis Gazetesi, 7 Aralık 1954, Yıl: 1, Sayı: 108, s. 2.

M.Hartmann, eski Kilis'in Tarzime Han (şimdiki Kilis'in güneybatısında) mevkiinde olduğu ihtimaline önem verirken; *Kiepert*, haritasında Kilis'in 2 km kadar güneydoğusunda bulunan İlizi (İlezi) bahçesi denilen yeri, eski şehrin veya onun bir kısmının mevki olarak göstermiştir.¹⁶

Makedonya-Pella yakınlarındaki *Cyrrhus* denilen kentin, Osmanlı kaynaklarında "*Bosna Kilisi*" veya Kilis Kalesi olarak anıldığı, Güneydoğu Anadolu'da bulunan kentin de "*Halep Kilisi*" olarak geçtiği görülmektedir. "*Cyrrhus*" in okunuşu Kiris olup, Kilis sözcüğüne fonetik bakımdan benzemektedir. Kiris, Kiristiki Eyaleti'ne bağlı olup, Fırat'ın batı kıyılarından İskenderun Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Araplar tarafından "*Kiliz*" olarak adlandırılan bu kente, Türkler Kilis adını vermişlerdir.¹⁷

Selahattin Çolakoğlu, bu iki ayrı yere Kilis adı verilmesi ile ilgili iki olasılık üzerinde durmuştur.

Olasılıklardan ilki; Asya'dan batıya gelen Türkmen boylarının bir kolunun bu iki ayrı bölgede yaşam sürmüş ve ilk çıkış yerlerinin ismini gittikleri iki yere de taşımış olabilecekleri şeklindedir. Diğeri ise; Kilis sözcüğünün bir anlamı olduğu ve bu anlamın yaşatılmak istendiği şeklindedir.¹⁸

Bu olasılıklardan hangisinin doğru olduğu kesin olarak bilinmese de, Kilis adında birden çok mekân bulunduğu bir gerçektir.

Kilis adının VIII. Yüzyıl'da bölgeye gelen Müslüman Türkmenler tarafından konulduğu veya Türk-Yakut ağzında Kilis sözcüğünün düz, dümdüz, perdahlanmış anlamında kullanılması nedeniyle günümüze böyle ulaştığı tahmin edilmektedir.¹⁹ Kilis adının Keyhüsrev, Kurus, Kirus ve Korus şekillerinde yazılan İran hükümdarının bir yadigârı olması ihtimali olduğu gibi; Kiliz ve Kilis'in Orya Nebi'ye verilen *Kirus* adından bozma olduğunu yazanlarda mevcuttur.²⁰

¹⁶ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

¹⁷ Günver, a.g.t., s. 3.

¹⁸ Selahattin Çolakoğlu, *İlçe Kilis – İl Kilis*, Washington 1998, s. 9.

¹⁹ Şinasi Çolakoğlu, *Kilis Tarihi Üzerine Deneme*, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 6.

²⁰ Konyalı, a.g.e., s. 39.

Kilis'in eski çağlarda bir surla çevrili olduğu, bu sebeple de “*Kuris Kalesi*” veya Korus Kalesi olarak kaynaklara geçtiği anlaşılmaktadır. Dünyanın en eski gezginlerinden *Aliyy-i Herevi*, Halep seyahati sırasında *Korus (Kurus) Kalesi*'nden bahsederek, Orya (Urya) Nebi'nin mezarının da burada bulunduğunu belirtmiştir. Bu kale, Kilis yakınlarındadır.²¹

Kentin şu anki yerinde bir kale yoktur. Çünkü burası küçük bir yerleşim yeridir ve askeri açıdan önemli bir konumda değildir. Şimdiki Kilis'e Osmanlılar döneminde kale yapıldığı söylenmektedir. Ancak bu görüş pek gerçekçi olarak görülmemektedir.²²

Evliya Çelebi, Celaliler ve Com (yakın vakte kadar Kilis'e tabi bir nahiye) Kürtlerin korkusundan şehrin kale gibi yüksek duvarlarla çevrildiğini belirtmiştir. Bu tespit, o bölgede evleri kerpiç veya taş yapılmış bir takım köylerin bugün de göze çarpan dairevi şekilleri ve dışarıdan bakıldığında bir sur gibi çevrilişleri görüşüne uymaktadır.²³

Çelebi, “Bu duvarın dört tarafında *tedribe* dediği bitişik, dışa penceresiz, kırsal alanlara çıkışı sağlayan sekiz kapının bulunduğunu, bu kapılar arasında bazı evlerin dirsek-dirsek kule şeklinde ileri doğru inşa edildiklerini ve eğer önlerinde bir de hendek olsaydı, sağlam bir kale olabileceği” yorumunu yapmıştır.²⁴ Sait İpekçioğlu, “Eski Kilis” adlı şiirinde “caddeleri döşeli, bir evin metin kale” mısrasıyla Kilis evlerinin kaleyi andırdığını belirtmektedir.²⁵

Rahipler Şehri olarak da tanınan Kilis, Roma İmparatorluğu döneminde *Ciliza sive Urmagiganti* olarak adlandırılmıştır. Kilis adına Orta Çağ'da nadir olarak rastlanmaktadır. 817 yılında, Tellmahre'de Patrik Dionysius'a karşı çıkarılan isyanda da Kilis adı geçmiştir.²⁶

²¹ Konyalı, a.g.e., s. 3.

²² Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, Önder Matbaacılık, Ankara 1998, s. 26-27.

²³ Günver, a.g.t., s. 4-5.

²⁴ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C. XIII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971, s. 204.

²⁵ Günver, a.g.t., s. 5.

²⁶ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

“Şor” Türkleri de bal dalağına Kilis derlerdi. Sözcük, aslında “Kiliz” biçiminde söylenmiş ve onuncu yüzyılda (985) Bardas Fokas tarafından Araplardan alındığında ilk kez Arapçadan aktarma “Killiz” olarak tarihe geçmiştir.(bkz. İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1528 Ernest Honigman Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı. Çeviren Fikret Işıktan s.103).²⁷

Memluklar zamanında (1250–1517), Kiris veya Kuris diye bir kentten söz edilmemekte olup, daha çok Azaz adı geçmektedir. Azaz’ın Timur tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, Kilis önem kazanmış ve adı sıkça geçmeye başlamıştır.²⁸

1568–1574 yılları arasında Halep’e bağlı bir sancak olan Kilis 1609’da Ekrad-ı Kilis, 1653’te ise Kilis olarak adlandırılmıştır.²⁹ Kilis’in Liva-i Ekrad olarak adlandırılmasına rağmen, Kürtler burada sadece göçebe bir hayat yaşamışlardır. Kilis halkı Kürt değil, Türkmen’dir.³⁰

B. Kilis’in Tarihi

Kilis’in önemli bir yerleşim yeri olduğunu, bugüne kadar ortaya çıkarılan höyükler göstermektedir. Kilis’te şimdiye kadar Yavuzlu (Tilhabeş), Körahmet, Murat, Leylit, Öncüpınar, Oylum, Kumludere, Arap, Çörtan, Yenyapan ve Tilmiz Höyükleri ortaya çıkarılmıştır. Oylum Höyük’te Prof. Dr. Engin ÖZGEN başkanlığında yapılan kazılarda, geçmişi 9000 yıl öncesine dayanan kent kalıntılarının bulunması, Kilis’in çok eski bir tarihe sahip olduğunu kanıtlamaktadır. İngiltere’deki müzede yer alan çivi yazılı kitabeye göre, Kilis en aşağı bundan 2800–3000 yıl öncesi vardır.³¹

Kilis; tarihi Orta Tunç Çağ’a değin uzanan eski bir yerleşim merkezidir. Önceleri Babil’e bağlı iken, daha sonra Hititler, Hurri, Mitanniler ve Asurlular arasında

²⁷ Şinasi Çolakoğlu, **Kilis Tarihi Üzerine Deneme**, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 6.

²⁸ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

²⁹ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 106.

³⁰ Konyalı, a.g.e., s. 163.

³¹ Günver, a.g.t., s. 6.

sürekli el değiştirmiştir. İ.Ö. 1460'larda Halep Krallığı içinde yer alan Kilis, Hitit İmparatorluk Dönemi'nin başlamasından sonra Hitit egemenliğini kabul etti.³²

M.Ö. 1525'te Hitit kralı I. *Hattuşil*'in (M.Ö. 1650–1620), Toros geçitlerini aşarak Kilikya üzerinden Kargamış'a kadar olan bölgeyi ele geçirdiği bilinmektedir. Tilhabeş (Yavuzlu) civarı ve Ravanda'da yapılan araştırmalar sonucunda, birçok Hitit yapısı bulunmuştur. Ayrıca; *Kuzeyne Köyü*'nde, Hitit taş-un değirmeni ortaya çıkarılmıştır. Bu da Kilis'in Hitit hâkimiyeti altında kaldığını göstermektedir.³³

Kilis, M.Ö. 1450'de Mısırlılar'ın ve daha sonra da Asurlar'ın hâkimiyetine geçmiştir. 1200'lerden sonra Aramiler ve Asurlar'ın egemenliğinde kalan Kilis, Persler döneminde II. Kiros tarafından ele geçirilmiştir.

Makedonyalı İskender (M.Ö. 356–323), M.Ö. 356'da İskenderun Körfezi'ne kadar inmiş; İsus'ta (Ayas Köyü) Pers Hükümdarı *Daryüs* ile yaptığı savaşı kazanmıştır. Zaferini ebedileştirmek için M.Ö. 320'de *İskenderun* şehrini kuran Makedonyalı İskender, Daryüs'ü takip etmemiş; Suriye ve Finike sahilleri boyunca Mısır üzerine yürümüştür. Makedonya'daki *Kiris* Kenti'ne adını verdiği yere gelmiş; satraplıkla* idare edilen Halep ve beraberinde Kilis, Makedonyalı İskender'in idaresi altına girmiştir. Bu topraklar, yaklaşık on yıl Makedonya Kralı'nın egemenliğinde kalmıştır. İskender'in M.Ö. 323'te ölümü ile, imparatorluk üç generali arasında paylaştırılmış, *Kiris* ve çevresi de *General Selefki*'ye düşmüştür.³⁴

Kilis, Antakya merkez olmak üzere kurulan Selekiler Devleti'ne 227 yıl bağlı kalmıştır (M.Ö. 281- M.Ö. 64). Nitekim *Oylum Höyük* kazılarında Selekiler'e ait sikkeler bulunmuş olması, bu durumu kanıtlamaktadır. Bu dönemde Kilis Halep'ten daha önemli olup, o zaman adı *Birva* olarak geçen Halep, Kilis'e bağlıdır. Romalılar'ın gelişi ile Selekiler Devleti ortadan kalkmış ve M.S. 95 yılına kadar Kilis bir Roma

³² Selahattin Çolakoğlu, **2003 - 7 Aralık'ı Kutlarken Kilis'i Konuşalım**, Ankara 2003, Kilis Vakfı Yayınları, s. 62.

³³ Konyalı, a.g.e., s. 36.

³⁴ Günver, a.g.t., s. 7.

eyaleti olmuştur. Kent, bu dönemde daha fazla gelişmiştir. Konyalı, Kilis çevresinde birçok Latince kitabeyle rastlandığını belirtmiştir.³⁵

Karnebi Köyü'nde tuğladan yapılmış ve 2500 yıl öncesine ait olan lahit, Tahtalı Köyü'ndeki tanrıça ve Türkiye-Suriye hattı üzerindeki Horoz kalesi kalıntıları, Kilis'in Roma döneminde var olduğunu kanıtlamaktadır. M.S. 175'te Roma İmparatoru *Marcus Ovaliyus*'un ölümüyle, Kilisli General Ovidiyus Kasiyus, İmparator ve Doğu illeri Genel Valisi tayin edilmiştir.³⁶

Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) sınırlarında kalan Kilis, o dönemde Suriye eyaletine bağlıdır.³⁷ Bu tarihten itibaren önemini kaybeden Kilis, birçok savaşa meydan olmuştur. Bu savaşlar yüzünden Kilis harabeye dönmüş; şehir halkının doğuya doğru göç etmesi, bugünkü Kilis'in oluşmasını sağlamıştır.³⁸

Hz. Ömer'in Şam ve çevresini almak için görevlendirdiği askerlerin başkumandanı olan *Ebu Ubeyde bin Cerrah*, Kilis'i savaşız bir şekilde İslâm topraklarına katmıştır (638).

Bu dönemde Azez'e bağlı olan Kilis, Müslümanların Bizans'a yaptıkları akınlar sırasında, "*Avasım*" denilen sınır bölgesi olarak kullanılmıştır. Kilis, XI. Yüzyıl'a kadar Müslümanlar ile Bizans arasında el değiştirmiştir.³⁹

Kilis'in özellikle ilmi ve mantık müesseseleri, cami ve ziyaretgâhları İslâm Dünyası'nda önemli bir yeri olduğunu ispatlar. Hicret'in 110. yılında (732) yapılmış olan Ulu Cami Emeviler'e ait olup, Kilis'in Emeviler döneminde önemli bir yerleşim yeri olduğunu gösterir. *Harun Reşit* ve *El Mehdi* dönemlerinde Abbasi hizmetine giren Türkmenler, VIII. Yüzyıl'da Kilis'e yerleştirilmişlerdir. Nitekim Roma Stili Arap

³⁵ Savaşçioğlu, a.g.t., s. 14.

*Antikçağ Pers İmparatorluğu'nda başkent Persopolis'e bağlı her bir idari bölgeye, eyalete verilen isimdir.

³⁶ Şinasi Çolakoğlu, **Kilis'in Tarihçesi**, Gaziantep 1968, s. 206.

³⁷ Konyalı, a.g.e., s. 42-43.

³⁸ Kilisli Kadri, **Kilis Tarihi**, İstanbul 1932, s. 39-40.

³⁹ Günver, a.g.t., s. 9.

Mimarisi tarzında yapılmış olan Ravanda Kalesi'nde, Abbasiler'e ait bir kitabe bulunması, Kilis'in Abbasi hâkimiyeti altında kaldığına delalet eder.⁴⁰

Avasım denilen sınır boylarına yerleştirildikten sonra güçlenen ve sayıca çoğalan Türkmenler, çeşitli bölgelere vali olarak atanmışlardır. Orta Asya'dan gelen Türkmen göçlerinin artmasıyla, Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş; Suriye Valiliği de *Tutuş*'un yönetimine bırakılmıştır.⁴¹ Türkmenler, Anadolu Selçukluları zamanında göçebe bir hayat sürdürürlerken; Osmanlı döneminde Arap ve Kürtlere karşı bir güvenlik unsuru olarak Halep ve çevresinde iskân ettirilmişlerdir. Bu çevreye yerleşenler arasında bulunan Kayılar'ın, Kilis'te kent yaşantısına geçtikleri ve Kilis ağzının oluşmasına etki ettikleri bilinmektedir. Kilis Türkleri'nin, Kıpçak lehçesiyle konuştukları da ileri sürülmektedir.⁴²

X. yüzyılda *Hamedanoğulları*'nın hâkimiyeti altında bulunan Kilis, Selçuklu atabeyleri yönetiminde de kalmıştır. M.S. 1065'te, Zengiler'in Halep Atabeyi *Nureddin Mahmud Zengi*'nin (1146–1174) askerleri buraya yerleştirilmişlerdir. Bölgeye yerleştirilen Türkmenler, Haçlı Seferleri sırasında Hristiyanlar'a karşı bir kale vazifesi görmüşlerdir. Kilis Haçlı saldırıları sonrasında Urfa (Edessa) Kontluğu'na bağlanmıştır (1151). Kısa bir süre sonra tekrar Türkmenler tarafından alınan Kilis, 100 yıl kadar atabeylerin yönetiminde kalmıştır.⁴³

Selahaddin Eyyubi, Mısır'daki valiliğini bir devlete dönüştürüp, Kilis'i de bu bölgeye katmıştır. 1250'den sonra bölge, Halep'le beraber Memluk egemenliğine geçmiş; 1516'ya kadar 226 yıl Memluk hâkimiyeti altında kalmıştır. Kilis, Memluklar'ın hâkimiyeti altında kent olarak gelişmemiş, köy-kent yaşamını sürdürmüştür. Bu sebeple, Memluk döneminde Kilis'ten çok, Azez'in adı geçmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Savaşçioğlu, a.g.t., s. 14.

⁴¹ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

⁴² Günver, a.g.t., s. 10.

⁴³ Savaşçioğlu, a.g.t., s. 15.

⁴⁴ Konyalı, a.g.e., s. 254.

Kilis 1393'te Bağdat, Kuzey Irak, Halep ve Azez ile birlikte Timur'un eline geçmiştir.

Azez'in Timur tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, halk Kilis'e göçerek burayı kurmuş veya mevcut köy Kilis olarak gelişmiştir.⁴⁵

Kilis *Dulkadiroğulları Beyliği* tarafından da yönetilmiştir. 1515'te Memluklar'dan Ayıntab'ı alan Dulkadiroğulları'nın bölgedeki hâkimiyeti, 1516' da son bulmuştur.⁴⁶

Kilis asıl önemini, XVI. yüzyılda Yavuz Sultan Selim (1512–1520) tarafından Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra kazanmıştır. Daha önce köy-kent niteliği taşıyan Kilis, Mercidabık Savaşı sonrasında kentleşme özelliği göstermiştir. Kilis, Mercidabık Savaşı sırasında Osmanlılar'a yardım eden Canbolad Ailesi'ne yurtluk olarak verilmiştir. Canbolad Bey'in kentte yaptığı imar faaliyetlerinin karşılığı olarak Kilis sancak, kendisi de sancakbeyi olmuştur. XVII. Yüzyıl'da Kilis ve Halep taraflarına yerleşmiş geniş bir aileden olan Canbolad oğullarından Ali Paşa, Celali İsyanları'na katılmıştır. Canbolad oğlu Ali Paşa, İslâmi devlet teşkilatında egemenliğin alâmetlerinden olan sikkeyi bastırmak suretiyle bağımsızlığını ilan etmiş, adına hutbe okutmuş ve Suriye'de bağımsız bir devlet kurmuştur.⁴⁷

Kilis, Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566) tarafından en sevdiği zevcesine hediye olarak verilmiştir. Valide sultanlara has olarak verilen Kilis, bazen mütesellimler tarafından da idare edilmiştir. Bunu Evliya Çelebi'nin Kilis ile ilgili verdiği bilgilerde de görebilmekteyiz: “Kilis, Halep Eyaleti'nde sancaktır. Fakat valide sultanların hassıdır. 70 yük(100.000 akçe=1 yük) akçe ile iltizam olunur. 300 payesi ile sadaka olunur bir şerif kazadır.”⁴⁸

XVIII. Yüzyıl ortalarından XIX. Yüzyıl başlarına kadar, bazen mütegalibe ve derebeylerinin emrine girmiş olan Kilis, 1831'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın

⁴⁵ Darkot, a.g.e, s. 806-807.

⁴⁶ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türk Tarihi**, C. II, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977, s. 51.

⁴⁷ Günver, a.g.t., s. 14.

⁴⁸ Günver, a.g.t., s. 12.

oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal sırasında, şehrin batı tarafında halktan alınan ağır vergiler ile büyük bir kışla yapılmış; Mısırlı askerler gittikten sonra bu kışla harap olmuştur.⁴⁹

H. 1258 (M. 1842) tarihinde, Halep Valisi Esat Paşa tarafından gönderilen Haremeyn Vakıfları hakkındaki buyrultuda Kilis ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Antakya, Antep, Kilis’teki Haremeyn Vakıfları Halep Vakıflar idaresine tabi olmakla bu vakıfların beratla kaymakamları tarafından idare edilecektir.”. H. 1270 (M. 1854) yılına ait buyrultuda ise; “Kilis Kaymakamı Hasip Paşa ile Antep Kaymakamlığı’na yazılan buyrultuda her iki kazanın vakıf işlerinin kontrolü ve yoklaması için Halep Vakıflar İdaresi katiplerinden Hüseyin Efendi’nin görevlendirildiği” bildirilerek Kilis’in Halep’e bağlı olduğu ifade edilmektedir. 1869 yılında, Azez’in de bağlanması ile Kilis daha da büyümüştür.

24 Ağustos 1914’de Halep’ten ayrılarak Antep’e bağlanan Kilis, 25 Şubat 1915’de Antep’ten ayrılarak, tekrar Halep’e bağlanmıştır. Kilis I. Dünya Savaşı sırasında Halep’in İtilaf Devletleri’nce işgal edilmesi üzerine bağımsız bir sancak olmuştur.⁵⁰

Atatürk, 27 Ekim 1918’de saat 20.00’de, Yaveri *Cevat Abbas Bey* ile Kilis’e gelmiş ve burada düşmana karşı milis birliklerinin kurulmasından memnun olmuştur. Konuk edildiği Mevlevihane’de Kilis ileri gelenleri ve halkı toplayan Atatürk, “Savaşın henüz bitmediğini, asıl bundan sonra Kurtuluş Savaşı’nın başlayacağı ve ona göre hazırlanmaları gerektiğini” söylemiş; halkın olumlu yaklaşımından da memnun kalmıştır.⁵¹

Halep ve çevresini işgal eden İngilizler’in misafir sıfatı ile liman ve İskenderun-Halep yolundan yararlanabileceklerine dair, Ahmet İzzet Paşa Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı’na bir telgraf göndermiştir. İngilizler, birkaç subay ve yiyecek alma bahanesiyle Kilis’e gelip mahalli idareden izin almışlar; kışı burada

⁴⁹ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

⁵⁰ Günver, a.g.t., s. 13.

⁵¹ Cemil Cahit Güzelbey, **Cenaniler**, Ufuk Matbaası, İstanbul 1984, s. 87-88.

geçireceklerini söylemişlerdir. Daha sonra Hint askerlerini getirip, Kilis'i 6 Aralık 1918'de resmen işgal etmişlerdir. İdadi binasına yerleşerek eğitimi durduran İngilizler, telgrafhaneyi işgal ederek bütün haberleşmeyi ele geçirmişlerdir. Kentte bulunan Ermeniler'in kışkırtmaları ile İngilizler, halka baskı uygulamaya başlamışlardır. İngilizler evleri basarak silah toplamışlar; ayrıca halkın elindeki tarım ürünlerini değerinin altında bir fiyatla ya da zorla elde etmişlerdir⁵².

İngilizler yaptıkları gizli anlaşmalar gereğince, Paris Barış Konferansı'ndan sonra Antep, Urfa ve Maraş'ı Fransızlara bırakmışlardır. Fransızlar kenti 29 Ekim 1919'da İngilizlerden devralmışlardır. Kilis'in siyasi hududu Ankara Antlaşması'na kadar şöyle belirlenmiştir:

Kazanın en verimli toprağı ayrılarak Azaz'ın bir saat güneyine kadar olan kısım Kilis'e bırakılmıştır. Bu hudut, General Allanbi Hattı ile sınırlandırılmıştır. Kentin Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine 1919 sonlarında Kilis'te Kuva-yı Milliye birlikleri oluşturulmaya başlanmıştır. Kilis halkı, Fransız işgallerinin Ermeni işgalleriyle birleşmesinden sonra tepki göstermeye başlamıştır⁵³.

Fransızlar ve Ermeniler ile yapılan mücadeleler neticesinde 20 Ekim 1921'de Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması ile tespit edilen sınır çizgisi, Kilis bahçelerinin büyük bir kısmını Suriye topraklarında bırakmıştır. Bu arada Kilis, 1924'te yapılan genel bir düzenlemeyle ilçe olarak Gaziantep'e bağlanmıştır.

1926'da Türkiye-Suriye arasında yapılan sınır incelemeleri sonucunda, bu durum bir dereceye kadar düzeltilmiş; bahçelerin bir kısmıyla birkaç köy yeniden sınırlarımıza dâhil edilmiştir. 03.06.1995'te Bakanlar Kurulu kararıyla il statüsü kazanan Kilis, Türkiye'nin 79. ili olmuştur⁵⁴.

⁵² Savaşçioğlu, a.g.t., s. 16.

⁵³ Günver, a.g.t., s. 15.

⁵⁴ Savaşçioğlu, a.g.t., s. 17.

İKİNCİ BÖLÜM

KİLİS'İN FİZİKİ VE SOSYAL YAPISI

I. FİZİKİ YAPI

Şehrin Fiziki Yapısı

Kilis'in mahalleleri, yapı bakımından Halep mahallelerine benzer özellikler taşımaktadır. Halep'teki mahalleler oldukça büyüktür.⁵⁵

Kilis'te kentleşme süreci 1519'da başlamıştır. Kasabada, o zaman adı "Hamam-ı Atik" olan Eski hamam, bir boyacı dükkânı (yıllık vergisi bin akçe), bir sipahi pazarı, bir yağhane (mahsere) ve iki cami (Ulu Cami ve Pirlioğlu ve ya Alacacı Cami) mevcuttur. Bu dönemde Kilis'te cami-hamam-çarşı üçlüsünün bir arada bulunması, kentleşme sürecinin yaşandığının kanıtıdır. Mahsere, hamam, boyahane, mahalle gibi yapıların köylerde olmadığı düşünülürse, şu iki olasılıktan söz edilebilir: Bu yapılar ya Memlûklular döneminden kalmıştır ya da Kilis Osmanlı yönetimine geçtikten sonra birkaç yıl içinde yapılmıştır.⁵⁶

Anadolu kentlerinde, birkaç evin kullandığı tarik-ı hass adı verilen özel yollar vardı; ancak bunların sayısı fazla değildi. Oysa bu yolların Halep'te sayıca fazla olduğunu görüyoruz. Bu geleneğin bir parçası olan dar sokaklar, mahallelere girip-

⁵⁵ Günver, a.g.t., s. 17.

⁵⁶ Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 43-44.

çıkanların denetlenebilmesi içindi. Arabaların geçebileceği sokak sayısı az olduğu gibi, çıkmaz sokaklar da mahallelerde sık rastlanan bir özellikti.⁵⁷

Mahallelerin dış dünyaya kapalı kalmasının nedeni, bir ölçüde zanaatkâr ve tüccarların evleri ile iş yerlerinin farklı yerlerde olmasıdır. Özellikle han ve kapalı çarşıların olduğu semtlerde, sürekli oturanlar çok azdır. Dolayısıyla mahallelerin niteliği ve buralarda oturan insanların değişme süreci uzamaktadır. Bu özellik günümüzde de kısmen görülmektedir. Günlük gereksinimlerin her zaman kent merkezindeki çarşılarından karşılanması mümkün olmadığından, bazı şeylerin mahalle arasında da satıldığı olurdu.⁵⁸

Kilis'te evlerin duvarları, genelde taştan yapılmıştır. Evlerin kapıları, çoğunlukla dehlize açılmaktadır. Çoğu iki katlı olan evlerin, sokağa açılan penceresi yoktur. Evlerin tüm pencereleri, iç avluya açılmaktadır. İçleri geniş, ferah ve aydınlık olan evlerin, ayrıca yüksek duvarlı avlusu, yazın oturabilmek için eyvanı ve küçük bahçesi de bulunmaktadır.⁵⁹

Oturma odalarının çoğunun kuş penceresi denilen üst penceresi vardır. Eski evlerde yazın yemeklerin ve etlerin bozulmasını önlemek amacıyla, içinde sürekli hava akımı bulunan dehlizlere kafesli dolaplar yapılmıştır. Bunlar buzdolabının görevini yapmıştır. Şehirde bu çeşit evlerin sayısı yüzleri aşar. Her evin kuyusu, mağara denilen bodrumu, çamaşır yıkamak için küllükleri, pestil ve sucuk yapmak için üzüm ezilecek taştan yapılmış curunu*, ahır ve samanlığı vardır. Ev avlularında üzüm asması, nar, narenciye, meyve ağaçları ve çiçek dikmek için yerler bulunur. Evler yerli ak taştan yapılmıştır. Kapılarının çoğu taş kemerlidir. Her ev küçük bir kale görünümündedir.⁶⁰

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda aileler, evlerin genelde küçük olması sebebiyle, tek aile olarak yaşıyorlardı. Genelde birbirine komşu ailelerin çoğu arasında akrabalık bağı

⁵⁷ Günver, a.g.t., s. 19-20.

⁵⁸ Günver, a.g.t., s. 20.

⁵⁹ Darkot, a.g.e., s. 806-807.

*Curun, banyoda bulunan ve kova işlevi gören, taştan yapılmış çukurca su kabıdır.

⁶⁰ Konyalı, a.g.e., s. 625-627.

vardı. Yani, geniş aile yapısı olmamakla beraber, akraba ilişkileri komşu olunarak korunmaya ve devam ettirilmeye çalışılmıştır.⁶¹

Tablo 1:
Kilis Kazası'nda 1849 Yılında Yapılan Sayım (Hane).

Mahalle Adı	Ev Sayısı	Mahalle Adı	Ev Sayısı
Hacıgümüş	35	İnnaplıkütah	70
Nurettin	27	Debbağhane	44
Hindioğlu	34	Meşhetlik	50
Mullahamut	39	Zahter (Şehit Sakip)	28
Helvacıoğlu	21	Aslan	71
Ebülula	56	Aşt	63
Nacaroğlu	35	Kalaycılar	12
Şıhlar	75	Vaiz	43
Çaylak	52	Ketenciler	21
		Toplam	776

Kaynak: Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, Önder Matbaacılık, Ankara 1998, s. 57.

⁶¹ Günver, a.g.t., s. 21.

II. SOSYAL YAPI

A.Nüfus

1.Nüfus Yapısı

Bir bölgenin iktisadi durumu ve iktisadi kalkınma hızı üzerinde nüfus miktarı, yaş ve cinsiyet bileşimi ile toplumsal ve kültürel özelliklerinin büyük bir etkisi vardır.

Çünkü nüfus veya insan gücü en önemli üretim unsuru olarak, yalnız üretilen mal ve hizmetlerin miktarı ve niteliği üzerinde etki etmeyip, her çeşit iktisadi hareketin meydana geleceği oluşumun da şeklini tayin eder.

Üretimin özelliğini ve mevcut kurumların yapısını belirleyen insan gücü kaynağının, hem üretici hem de tüketici bir unsur olarak iktisadi kalkınma ile iki yönlü bir ilgisi vardır. Üretici bir unsur olarak diğer unsurlarla birlikte üretimin cins, miktar ve niteliğini tayin eder. İktisadi kalkınmanın gayesi ise, nüfusun tüketici özelliğinin istek ve ihtiyaçlarına daha iyi bir şekilde cevap vermektir. Bu bakımdan nüfusun çoğalması, bileşimi ve niteliği, iktisadi kalkınma hızının arttırıcı veya azaltıcı etkileri söz konusudur.

Nüfus geçmişte, günümüze oranla daha büyük önem taşımaktaydı. Zira teknolojik gelişmenin henüz olmadığı bir dönemde, üretim ile insan gücü yani nüfus doğru orantılı idi. Ne kadar çok nüfus varsa, o kadar çok üretim söz konusuydu. Bundan başka dönem içerisindeki iktisadi faaliyetlerin sıhhatli olarak değerlendirilebilmesi, kişi başına düşen gelir ve giderlerin belirlenmesi ile bölgeler arası gelişmişliğin tespiti için nüfusunun ortaya konması gerekmektedir.⁶²

Bu bilgiler ışığında Kilis Kazası'nın elde edebildiğimiz nüfus bilgilerini vurgulamaya gayret gösterdik. Elbette dönem itibarı ile mülki idari yapıda ve de idari sınırların değişimi neticesinde oluşan istikrarsızlıklar, yüzyılın başlangıcına dair nüfus

⁶² Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 26.

bilgilerinin tespiti hususunda net bilgi kaynağına ulaşmamızda manidar bir durum oluşturmuştur.

Konyalı, 1519 tarihli mufassal defterine dayanarak, Kilis ve çevresinin fetihten dört sene kadar sonra, tamamen Müslüman nüfuslu önemli bir kasaba haline geldiğini ve Kilis'te gayrimüslim bulunmadığını vurgulamaktadır.⁶³ Ancak deftere göre, Kilis'te o tarihte bir meyhane olduğuna dair bilginin yer alması, gayrimüslimlerin varlığına işaretir.⁶⁴ Bu dönemde, Müslüman-gayrimüslim ayrımı belirtilmeksizin, Kilis nüfusunun 1.300 olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵

1590'da Kilis'te yer alan mahalleler ve bu mahallelere ait nüfus bilgileri şöyledir:⁶⁶

a) Kibeliyye Mahallesi: Bu mahallede 112 ev, 30 çift ve 333 nüfus olup; mahallede 13 zımmi vardır. Bu mahallenin şimdiki Aydınözü-Mihalî Mahallesi olduğu tahmin edilmektedir.

b) Meşşata ile Calciyan (Meşhetlik) Mahallesi: Bu mahallenin nüfusu 316, ev sayısı 149'dur. 132 çift 3 zımmi bulunmaktadır.

c) Kızılca Mahallesi: Bu mahallede 116 ev, 231 nüfus ve 11 çift olup zımmi bulunmamaktadır. Günümüzde Karaali Mahallesi olduğu sanılmaktadır.

d) Kana (Kına, Kanee) Mahallesi: Bu mahallede 162 ev, 169 nüfus ve 34 çift vardır. Günümüzde Tekye Mahallesi olduğu düşünülmektedir.

e) Sübbat ve Sıbat Mahallesi: Mahallede 37 ev ve 81 nüfus bulunmaktadır. Günümüzde Nurettin Mahallesi olarak adlandırılmaktadır. Bu mahallede 49 Hristiyan zikredilmiştir.

f) Çukurfasıl Mahallesi: Nüfusun hepsi erkektir.

Bu nüfusun hepsi, vergi vermekle yükümlü olan erkeklerdir. Yukarıda verilen rakamlara göre; Kilis'te toplam 1.130 nüfus, 576 ev ve 207 çift vardır. Toplam nüfus içinde gayrimüslimlerin payı % 5.8'dir. 1519 tarihli yazımda tek bir gayrimüslim

⁶³ Konyalı, a.g.e., s. 157-158.

⁶⁴ Komisyon **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 43.

⁶⁵ Konyalı, a.g.e., s. 157-158.

⁶⁶ Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 44.

yokken, 71 yıl sonraki yazımda 65 zımmi ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1519'da Kilis'te gayrimüslim olması olasılığının az olduğu söylenebilir. Çünkü aradan geçen 71 yılda gayrimüslimlerin sayıca daha fazla olması gerekirdi. Bu yıllar arasında mahalle sayısı da dörtten altıya çıkmıştır.⁶⁷

⁶⁷ Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 44.

Yıldız Evrakı'nda Kilis'e ait olup tarihi belli olmayan iki belgede yer alan nüfus bilgileri şöyledir:

Tablo 2
XIX.Yüzyıl Başındaki Kilis Nüfusu

Nüfus-u İslâm : 25.049	Nüfus-u Zükur Ehl-i İslâm : 24.152
Hane-i İslâm : 7.353	Hane-i Ehl-i İslâm : 8.547
Nüfus-u Hristiyan : 1.310	Nüfus-u Hristiyan : 4.057
Hane-i Hristiyan : 216	Hane-i Hristiyan : 984
Nüfus-u Museviyat : 219	Nüfus-u Millet-i Yahudiyan: 213
Hane-i Museviyat : 49	Hane-i Millet-i Yahudiyan : 67
Nüfus-u Yabancı Hristiyan: 100	Nüfus-u Yabancı İslâm : 51
Nüfus-u Kıpti İslâm : 177	Nüfus-u Kıpti : 201
Hane-i Kıpti İslâm : 86	
Nüfus-u Arap Aşiretler : 1.500	
Hane-i Arap Aşiretler : 550	
Toplam Nüfus : 28.355	Toplam Nüfus : 28.674
Toplam Hane : 8.254	Toplam Hane : 9.598

Kaynak: Kadriye Günver, Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2003, s. 24.

Bu rakamlara göre, yukarıdaki nüfus bilgilerinin XIX. yüzyıl başlarına ait olduğu söylenebilir. Tabloda verilen belgelerden ilkinde göre, Müslüman nüfus toplam nüfusun % 88.5'i, ikinci belgeye göre ise % 85.5'i oranındadır. Her iki belgede verilen rakamlar, Müslüman halkın hem nüfus hem de hane sayısı bakımından gayrimüslimlerden sayıca fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Her iki belgeyi karşılaştırdığımızda, ikinci belgede Yahudi nüfusundaki düşüş dışında, Müslüman ve gayrimüslim nüfus hane sayılarındaki artış olduğu görülmektedir.⁶⁸

Veli Ağa'nın müsellimliği zamanında 1849 tarihinde bir nüfus sayımı yapıldığı anlaşılıyor. (1953 yılında Kilis Nüfus Memurluğu'nda iki ciltten oluşan defterden birinci cildini rahmetli İbrahim Ceylan'ın yardımı ile incelemiştim. İkinci cildin mevcut olmadığı söylenmişti). 1849 tarihli yazımı içerdiği anlaşılan bu defter şu mahallelerdeki erkek nüfusu kapsıyordu:

⁶⁸ Günver, a.g.t., s. 24-25.

Tablo 3
1849 Tarihli Kilis Nüfusu

Mahalle Adı	Erkek Nüfusu	Ev Sayısı
Hacıgümüş	112	35
Nurettin	126	27
Hindioğlu	139	34
Mullahamut	149	39
Helvacıoğlu	95	21
Ebülula	276	56
Nacaroğlu	127	35
Şıhlar	367	75
Çaylak	97	52
İnnaplıkütah	81	70
Debbağhane	164	44
Meşhetlik	126	50
Zahter (Şehit Sakip)	192	28
Aslan	288	71
Aşit	204	63
Kalaycılar	49	12
Vaiz	217	43
Ketenciler	80	21
Toplam	2889	776

Kaynak: Şinasi Çolakoğlu, **Kilis Tarihi Üzerine Deneme**, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 73-74.

Artan mahalle sayısı ile birlikte, nüfus da artmıştır. Yukarıdaki tabloda Müslüman-gayrimüslim sayısı verilmemekle birlikte, Müslümanlar'ın sayıca fazla oldukları tahmin edilmektedir.

Halep Vilayeti Salnamesi'ne göre nüfusun genel olarak köyler dâhil yapısı da şöyleydi:

Tablo 4

Kilis Kazası'nda Nüfusun İslâm ve Hristiyan (Rum-Ermeni-Yahudi) Olarak Dağılımı

İslâm Kadın	32.211	İslâm Erkek	32.253	Toplam	64.464
Katolik Ermeni Kadın	179	Katolik Ermeni Erkek	170	Toplam	349
Rum Kadın	121	Rum Erkek	180	Toplam	301
Ortodoks Ermeni Kadın	1219	Ortodoks Ermeni Erkek	1323	Toplam	2542
Protestan Ermeni Kadın	156	Protestan Ermeni Erkek	177	Toplam	333
Yahudi Kadın	288	Yahudi Erkek	323	Toplam	611

Kaynak: Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, Önder Matbaacılık, Ankara 1998, s. 57.

Tablo 5

1867 Tarihli Halep Eyaleti Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Diğer Çevre Kazalarıyla Mukayeseli Nüfusu (Hane)

Sancak	Kaza	Müslim	Hristiyan	Yahudi	Toplam	Gayrimüslim %
Haleb	Kilis	6850	280	46	7176	4.5
	Nefs-i Haleb	10180	1978	500	12658	19.5
	İzziye	1220	0	0	1220	-
	Ayıntab	3907	1027	67	5001	22
	Bab ve Cebbul	6500	0	20	6520	0.3
	İdlib	3580	123	0	3703	3.5
	Cısr-Şugur	2661	436	0	3047	13
	Harım	1750	0	0	1750	-
	Antakiye	8775	1096	33	9904	11.5
	Reyhaniye	2200	0	0	2200	-
	Toplam	47623	4940	666	52979	27

Kaynak: Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 27.

Kilis'in 1888 yılında nüfusu, 72.430, köy adedi ise 400 küsur idi. Kilis'in 1893 yılındaki nüfusu 14.481'i Müslim ve kalanı gayrimüslim olmak üzere 16.037 kişi idi (Yalnız şehir hudutları içindekiler).⁶⁹

Tablo 6
1308-1309 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu

	İnas (Kadınlar)	Zükur (Erkekler)	İcmal (Genel Toplam)		İnas (Kadınlar)	Zükur (Erkekler)	İcmal (Genel Toplam)
İslâm	33805	34012	67.817	İslâm	32211	32253	64464
Ermeni Katolik	174	188	362	Ermeni Katolik	179	170	349
Rum	121	181	302	Rum	121	180	301
Ermeni	1238	1392	2630	Ermeni	1219	1323	2542
Protestan	156	177	333	Protestan	156	177	333
Yahudi	293	329	622	Yahudi	288	323	611
Yekün	35787	36279	72066	Yekün	34174	34426	68600

Kaynak: H. 1308 H.S., s. 170; H. 1309 (M. 1891) H.S., s. 122-124.

⁶⁹ Şinasi Çolakoğlu, **Kilis'te Mantık Toplum ve Ekonomi**, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1992, s. 61.

Tablo 7

1310-1312 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4335'tir).

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	32356	32450	64806	İslâm	34094	34319	68413
Ermeni Katolik	179	168	347	Ermeni Katolik	180	174	354
Rum	121	180	301	Rum	122	183	305
Ermeni	1221	1323	2544	Ermeni	1276	1280	2556
Protestan	156	177	333	Protestan	157	177	334
Yahudi	261	281	542	Yahudi	266	257	523
Yabancı	1670	1887	3557	Yabancı	1670	1887	3557
Yekün	35964	36466	72430	Yekün	37765	38677	76042

Kaynak: H. 1310 (M. 1892) H.S., s. 197.; H. 1312 (M. 1894) H.S., s. 226.

Tablo 8

1313-1314 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4335'tir).

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	34094	34319	68413	İslâm	34094	34319	68413
Ermeni Katolik	180	174	354	Ermeni Katolik	180	174	354
Rum	122	183	305	Rum	122	183	305
Ermeni	1276	1280	2556	Ermeni	1276	1280	2556
Protestan	157	177	334	Protestan	157	177	334
Yahudi	266	257	523	Yahudi	266	257	523
Yabancı	1670	1887	3557	Yabancı	1670	1887	3557
Yekün	37765	38277	76042	Yekün	37765	38277	76042

Kaynak: H. 1313 (M. 1895) H.S., s. 190-193.; H. 1314 (M. 1896) H.S., s. 193.

Tablo 9

1316-1317 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4500'dür).

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	34573	34512	69085	İslâm	34750	34702	69452
Rum	125	184	309	Rum	126	185	311
Ermeni Katolik	171	153	324	Ermeni Katolik	171	153	324
Ermeni	1298	1307	2605	Ermeni	1301	1314	2615
Protestan	160	180	340	Protestan	159	184	343
Yahudi	273	264	537	Yahudi	276	264	540
Yekün	36600	36600	73200	Yekün	36783	36802	73585

Kaynak: H. 1316 (M. 1898) H.S., s. 328-329.; H. 1317 (M. 1899) H.S., s. 352-353.

Tablo 10

**1318(Hane sayısı 4500'dür)- - 1320 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu
(Hane sayısı 4700'dür).**

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	34864	34694	69558	İslâm	35592	35199	70791
Rum Ortodoks	126	185	311	Kıpti Müslim	44	46	90
Ermeni Katolik	169	153	322	Rum	126	187	313
Ermeni	1307	1322	2629	Ermeni	1316	1331	2647
Protestan	160	181	341	Katolik	170	154	324
Kıpti Müslim	44	46	90	Protestan	161	183	344
Yahudi	278	265	543	Yahudi	283	266	549
Yekün	36948	36846	73794	Yekün	37692	37366	73058

Kaynak: H. 1318 (M. 1900) H.S., s. 227-230.; H. 1320 (M. 1902) H.S., s. 350-351.

Tablo 11

**1322 (Hane sayısı 4710'dur) – 1323 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu
(Hane sayısı 4721'dir).**

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	36758	35461	72219	İslâm	37165	35177	72342
Rum	134	200	334	Rum	166	187	353
Ermeni	1392	1400	2792	Ermeni	1452	1322	2774
Katolik	171	132	303	Katolik	174	134	308
Protestan	198	189	387	Protestan	238	174	412
Yahudi	286	253	539	Yahudi	290	252	542
Yekün	38939	37635	76574	Yekün	39485	37246	76731

Kaynak: H. 1322 (M. 1904) H.S., s. 496-497.; H. 1323 (M. 1905) H.S., s. 278.

Tablo 12

**1324 (Hane sayısı 4721'dir) – 1326 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu
(Hane sayısı 4731'dir).**

	İnas	Zükur	Yekün		İnas	Zükur	Yekün
İslâm	32232	34588	66820	İslâm	31774	33992	65766
Rum	177	198	375	Rum	182	203	385
Ermeni	1760	2020	3780	Ermeni	1783	1946	3729
Katolik	151	173	324	Katolik	152	175	327
Protestan	161	168	329	Protestan	150	192	342
Yahudi	286	292	578	Yahudi	281	284	565
				Yabancı	877	812	1689
Yekün	34767	37439	72206	Yekün	35199	37604	72803

Kaynak: H. 1324 (M. 1906) H.S., s. 512-513.; H. 1326 H.S., s. 507-508.

Tablo 13**1895/96 Yılında Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Nüfusu.**

Dini Gruplar	Kilis	Halep Şehri	Ayntb	İskn	Antak	İdlib	C.Şğr	Maara	Bb ve Cb	Belan	Toplam
Müslim	68413	73695	67054	10903	56365	47909	56375	14841	22743	13	451906
İslâm Kıptiyan	-	392	-	-	-	-	-	-	-	-	392
Rum	305	926	-	1000	3514	588	3514	45	-	-	9892
Rum K.	-	8045	-	-	-	-	-	-	-	-	8045
Ermeni	2556	1646	11540	415	2333	-	2333	-	-	415	21238
Erm.K.	354	4127	334	298	-	-	354	-	-	-	5467
Süryani	-	2611	-	-	-	-	-	-	-	-	2611
Maruni	-	1952	-	-	-	-	-	-	-	-	1952
Prot.	334	63	3529	-	284	-	284	-	-	3529	8023
Latin	-	326	-	-	-	-	10	-	-	-	348
Keldani	-	141	-	-	-	-	-	-	-	-	141
Yahudi	523	7874	710	13	221	-	-	-	50	-	9391
Ecnebi	-	2042	-	61	10	-	-	-	-	-	2113
Yabancı	3557	2040	188	1067	137	396	137	133	247	1000	9453
Toplam	76042	105918	83360	13757	62874	48893	62874	15019	23044	4857	529407

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 29.

Osmanlı Devleti'nin nüfus istatistikleri genel olarak din esasına dayalı veriler içermektedir. Bu nedenle bir bölgede yaşayan milletlerin nüfusunu öğrenmek oldukça zordur. Bununla birlikte az da olsa XIX. yüzyılın sonlarında milliyet esasına dayanan nüfus verileri de mevcuttur. Bunlardan birisi de Ali Cevad tarafından yayınlanan “Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı” adlı eseridir.⁷⁰

Cuinet'e göre XIX. yy. sonunda Kilis nüfusu şöyledir: 73.520 Müslüman, 9.621 Hristiyan ve 747 Yahudi olmak üzere toplam 83.888'dir. Ancak Halep Salnameleri göz önüne alındığında, bu rakamların abartılı olduğu görülmektedir. Cuinet, Kilis'te aynı yıl, 1.406 Süryani'nin yaşadığını belirtmiştir.⁷¹

İncelediğimiz dönem itibarı ile diğer şehirlerde olduğu gibi Kilis'te de nüfusu etkileyen faktörlerin başında göç, doğal afetler ve çeşitli salgın hastalıklar gelmektedir.

Afet, kısaca, “insanlara zarar veren olay, doğanın sebep olduğu yıkım” olarak tanımlanabilir. Genel olarak beşeri ve doğal olarak ikiye ayrılır. Doğal afetlerin belli başlıları; depremler, salgın hastalıklar, yangınlar ve kıtlıklardır. En önemli sonuçları, can ve mal kaybına yol açmaları, ulaşımın aksaması, işsizlik, korku-panik, salgın hastalıklar, fiyat etkileşimidir.

Can ve mal kaybı açısından depremler, en önemli doğal afetlerden biridir. Kilis'te 1738, 1807 ve 1820 yıllarında olmak üzere üç defa önemli deprem olmuştur. Bu depremlerden 1820 yılındaki en şiddetlisi olup günlerce devam etmiş, birçok bina yıkılmış ve evlerin kuyularından sular fişkırmıştır.⁷² XIX. Yüzyıl'da Kilis'in de bağlı bulunduğu Halep'te iktisadi ve demografik yapıyı etkileyecek kadar büyük ilk deprem, 13 Ağustos 1822 yılında meydana gelmiştir. Evlerin 1/3'ü yıkılmış, en az 12.000 kişinin hayatını yitirmesine neden olmuştur. Bu depremde medreseler, evler, çarşılar, camiler, hanlar ve hamamlar yıkılmıştır.

⁷⁰ Bayraktar, a.g.e., s. 31.

⁷¹ Günver, a.g.t., s. 81.

⁷² Abdulkadir Dündar, **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

Yine 1884 yılında Halep'te büyük bir deprem olmuş, birçok ev ve işyeri yıkılmıştır. Ancak nüfus kaybı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Aynı şekilde 1887 yılında Halep, Antep, Maraş, Kilis ve Suruç'ta hissedilen bir deprem olmuştur.⁷³

Kilis ilinde 1950–1990 yılları arasında 7500'den fazla ailenin yasadıkları yeri terk ettikleri tahmin edilmektedir. Göçler çoğunlukla bölgesel merkezlere yönelmiş, göç eden ailelerin %95'e yakını çevredeki şehirlere gitmişlerdir. Tüm göçlerin 1/3'ünden fazlası Gaziantep iline yönelirken, bu göçlerin 1/3'ü Kilis kırsalından kent merkezine, diğer göçler ise çevre illere olmuştur. Kilis'e olan göç kentin olanaklarının daha fazla oluşundan değil, kırsal kesimdeki sosyal ve ekonomik rahatsızlıklardan kaynaklanmaktadır. Kırsal nüfus hareketindeki genel eğilimin aksine, Kilis kentinden yakın kentlerin yanı sıra uzak metropollere de göç olmaktadır.⁷⁴

2007 yılı genel nüfus sayımına göre Kilis il merkezi toplam nüfusu 72.823 kişi, köyleri ile birlikte 83.253 kişi, Musabeyli ilçe ve köyleri ile 12.874 kişi, Polateli ilçe ve köyleri ile 4.077 kişi, Elbeyli ilçe ve köyleri ile 5.786 kişidir. Kilis ilinin toplam nüfusu 107.079 kişidir.

2. Sosyal ve Kültürel Yapı

1516'da Osmanlı topraklarına katılan Kilis'te yaşayan gayrimüslimler Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. İslâm hukukunda gayrimüslim tabiri, İslâmiyet'i din olarak kabul etmeyenler için kullanılmıştır. İslâm hukukçuları insanları, Müslümanlar ve gayrimüslimler olmak üzere iki grupta incelemişlerdir. Gayrimüslimler de siyasi yönden; ehl-i harb (Müslümanlar'a karşı savaş halinde olanlar) ve ehl-i ahd (Müslümanlar ile antlaşma yapmış olanlar) olarak ayrılmışlardır. Ehl-i ahd olanlar da, Zımmiler (İslâm devletinin himayesini kabul edenler), Muahedler (kendileriyle barış yapılmış olanlar) ve Müste'menler (kendilerine eman verilmiş olanlar) olarak üç grupta toplanmışlardır. Gayrimüslimler, din ve inanışlarına göre ehl-i kitap (kendilerine semavi kitap gönderilenler) olanlar ve ehl-i

⁷³ Bayraktar, a.g.e., s. 39-40.

⁷⁴ Savaşcioğlu, a.g.t., s. 17.

kitap olmayanlar şeklinde gruplandırılmışlardır. Yahudi ve Hristiyanlar, ehl-i kitap dinlere girmektedir.⁷⁵

XX. yy'a kadar Kilis'in bağlı olduğu Halep, çeşitli din ve milletlerden oluşmuş kozmopolit bir ahali yapısına sahiptir. Bunlar sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan Müslümanlar'dan daha iyi durumda olmuşlardır.

Kilis'in Halep kadar olmasa da, karma bir ahali yapısına sahip olduğunu görüyoruz. Bu yapı içerisinde, Türkler her zaman çoğunluğu oluşturmuşlardır. Türklerden sonra en kalabalık grubu Ermeniler teşkil etmişlerdir. Kilis'te Türk-Yahudi ilişkilerinin iyi olduğu görülmektedir. Kilis'te Ermeni ve Yahudilerden başka, Rumların da yaşadıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁷⁶

3. Ticari Mekânlar

Hanlar, Çarşılar ve Bedestenler:

Kilis'i 1671 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, Kilis'te 11 han olduğunu belirtirken Şemseddin Sami Kamusü'l -A'lam adlı eserinde Kilis'teki hanların sayısını 15 olarak vermektedir. Ancak yaşlı Kilislilerden almış olduğumuz bilgilerden Kilis'te 16 hanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yaşlılar Kilis'te isimlerini hatırlayamadıkları başka hanların da bulunduğunu belirtmektedirler.⁷⁷

Kilis'teki bu hanlardan günümüze, Canbolad Paşa'nın Kilis'te yaptırmış olduğu iki handan birisi olan ve bugün Baytazzade Hanı olarak bilinen hanın birinci katı, Vehhap Efendi Kervansarayı'nın ahırını, Andibendioğlu Ali Efendi ve Calkanlı Lilli Ahmet Hanı günümüze ulaşabilmiştir. Daltaban Paşa Hanı'nın portali ile Canbolad Paşa Hanı'nın batı ve güneyindeki odaları da mevcuttur. Diğer hanlardan günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁷⁸

⁷⁵ Cevdet Küçük, **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, Osmanlı,(Editör: Güler Eren), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 208.

⁷⁶ Günver, a.g.t., s. 26-27.

⁷⁷ DüNDAR, a.g.e., s. 366.

⁷⁸ DüNDAR, a.g.e., s. 366.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, "Sultan Çarşısı" adını verdiği ve iki başında bedesten misali demir kapısı olan bir çarşıdan bahsederek, Kilis'te bedestenin bulunduğu dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak gerek Tekke Camii vakfiyesinde, gerekse 1584 yılına ait Tapu Tahrir Defteri'nde Canbolad Paşa'nın Kilis'te bir de bedesten yaptırdığı belirtilmektedir. Fakat her iki kaynakta da bu bedesten hakkında teferruatlı bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin "Sultan Çarşısı" adını verdiği ve iki taraftan kapısı bulunduğunu belirttiği çarşı ile vakfiyede ve Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz 9 Muharrem 1188 / 22 Mart 1774 tarihli vesikada bildirilen bedesten muhtemelen aynı yapıdır. Canbolad Paşa'nın yaptırmış olduğu, kapalı çarşı özelliğini taşıyan, halk arasında bedesten olarak bilinen ve kayıtlara da o şekilde geçen eserden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁷⁹

Şemseddin Sami'nin Kamusü'l-A'lam adlı eserinde ve Halep Vilayeti Salnameleri'ndeki Kilis'le ilgili bilgilerden, Kilis'te üç bedestenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bedestenlerin isimleri, plan ve mimarileri hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Kilis'teki bedestenlerin en büyüğü bugünkü Sabah Pazarı'nın yerinde bulunmaktaydı. Bu bedestenin biri Alacacı Camii tarafına yani kuzeye, diğeri ise güneye yani hanın tam kapısının karşısına açılan iki büyük kapısı vardı. Kilis'teki ikinci bedesten "Ali Bey Bedesteni" olarak bilinmekteydi. Kilis'teki üçüncü bedesten Baytazzade Hanı'nın batısında olup "Kasap Bedesteni" adını taşımaktaydı. Yaşlıların hatırladığına göre, Kasap Bedesteni, karşılıklı olarak yerleştirilmiş sayıları on iki ila yirmi dükkândan ibaretti.⁸⁰

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre, Kilis ekonomisiyle ilgili şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

1307 Halep Vilayet Salnameleri'ne göre; 5 boyahane, 1.375 dükkân, 3 bedesten, 15 han, 24 fırın, 120 kumaş tezgâhı, 15 kahvehane, 5 meyhane, 3 sabunhane, 65 mahsere vardır.

⁷⁹ Dündar, a.g.e., s. 395.

⁸⁰ Dündar, a.g.e., s. 396.

1308-1309 Salnameleri'ne göre; 1 depo, 1 cebehane, 5 mağaza, 25 ekmekçi fırını, 58 zeytin, 8 susam mahseresi, 15 han, 1.412 dükkân, 5 boyahane, 3 bedesten, 120 kumaş tezgâhı, 5 meyhane, 3 sabunhane vardır.

1318 Salnamesi'ne göre; 3 bedesten, 3 sabunhane, 1 cebehane, 30 fırın, 50 han, 1.600 dükkân, 65 mahsere, 45 kahvehane, 10 boyahane, 5 meyhane, 120 kumaş tezgâhı bulunmaktadır.⁸¹

B. Kilis Kazası'nın Toprak İdaresi ve Tasarruf Şekilleri

1. Kilis Kazası'nın Toprak İdaresi

Osmanlı Devleti'nde mevcut arazi mîrî, mülk ve vakıftır. Mîrî arazi yani mutlak mülkiyet hakkı devletin elinde bulunan arazi bütün tarım topraklarını kapsamayıp, yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazileri kapsamaktadır. Mîrî toprak rejimi devlete, bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu.⁸² Mülk toprakların rakabesi şahıslara aittir. Tasarrufu ise bazen şahıslara bazen de devlete ait olabilir. Vakıf arazide toprakların tasarrufu ve gelirlerinden faydalanma vakfedildiği maksada aitti. Rakabesi ise kimsenin değildi. Mîrî topraklardan tımar, zeamet ve has gibi gelirlerine göre ünitelere bölünenlerde rakabe devletin, tasarruf ise devlet tarafından tercih edilen kimsenindir. Bunlar belirli vazife ve mükellefiyetler karşılığında toprağın bazen şer'i, bazen de hem şer'i ve hem de örfî vergilerini tasarruf ederler. 16. Asırda, devletin geniş seferleri neticesi askere olan ihtiyacı, tımarlı sipahi sayısında artışa sebebiyet vermiş, böylece asrın sonlarına kadar mîrî arazi fazlaşmış, askeri sınıfa daha ziyade, toprak tahsis edilmişti.⁸³

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde tımar; belirli bir bölgedeki devlete ait bir gelir kaynağının, asker ve memurlara geçimlerini ve yapmış olduğu hizmetlerin masraflarını karşılamak üzere toplama yetkisiyle birlikte tahsis edilmesidir. Buna dirlik

⁸¹ Günver, a.g.t., s. 94-95.

⁸² Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri, (İstanbul 21-25 Ağustos 1996), TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 2. [1-11].

⁸³ Zekeriya Yaman, 19.Yüzyıl'da Sosyo-Ekonomik Yönüyle Ereğli Kazası, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2007, s. 25-26.

de denmektedir. Para iktisadının gelişmediği dönemlerde, önemli bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirinin nakli, paraya çevrilmesi, bu paraların merkezi hazinede toplanması ve tekrar vazife sahiplerine dağıtılmasındaki güçlükler, diğer tarihi ve içtimai sebepler, bu sistemin yüzyıllar boyunca başarıyla uygulanmasını sağlamıştır.

Genel olarak tımar adıyla anılan ve yerinde ücretlendirme de diyebileceğimiz bu sistem, gelirleri itibarı ile has, zeamet ve tımar olarak üçe ayrılmıştır.

2. Toprak Tasarruf Şekilleri

a. *Has*

Umumiyetle senelik geliri yüz bin akçeden fazla olan dirliklerdir. Haslar, padişah ve yakınları ile vezir-i azam, vezir, beylerbeyleri, sancakbeyleri, vs. gibi yüksek rütbeli görevlilere verilirdi. Padişaha verilenler, Havass-ı Hümayun olarak isimlendirilmişlerdir. Padişah ve hanedana mensup kişilere verilenler hariç diğer haslar, verilen kişinin memuriyeti devam ettiği sürece geçerlidir. Padişah ve hanedana mensup kişilerin hasları, muhassıllık teşkilatı bulunan yerlerde muhassıllar, diğer yerlerde voyvodalar tarafından toplanmaktaydı. Bunlar senelik gelirinin her beş bin akçesi için bir cebelü göndermeye mecburdular.

1642 yılına doğru Halep'te; 817.760 akçe değerinde Beylerbeyi hassı, 120.826 değerinde Defterdar hassı, 100.930 değerinde Zeamet Kethüdayeri hassı, 81.146 değerinde Zeamet Defterdarı hasları bulunuyordu. Ayrıca yılda 100.000 akçe gelir getiren Uzeyr Sancağı ile Azez ve Kilis Sancakları'nda bir de Valide Sultan hassı vardı.⁸⁴

b. *Zeamet*

Senelik geliri yirmi binden yüz bine kadar olan dirliklerdir. Bunlar, subaşı gibi memurlarla taşra teşkilatında görev almış diğer yöneticilere verilmekteydi. Zeamet sahibine zaim denirdi. Zaimler, ellerindeki zeametleri, hasların aksine, büyük bir suç

⁸⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt I, s. 110,113.

işlemedikçe, hayatta kaldığı sürece zapt ve idare ederlerdi. Bunlar da ellerindeki zeametın ilk beş bin akçesi hariç, diğer her beş bin akçeye bir cebelü beslemek zorunda idiler. Zaimler ellerindeki zeamete ait bütün vergileri kendileri alır, sancakbeyi ve subaşılar karışamazdı. Yalnız savaş zamanlarında cebelüleri ile birlikte sancakbeyinin kumandası altında savaşa iştirak ederlerdi.

c. Tımar

Senelik gelirleri bin akçe ile ondokuz bin dokuzyüz doksandokuz akçeye kadar olan dirliğe denirdi. Doğrudan beylerbeyi tarafından verilen tımarlara “tezkiresiz”, beylerbeyinin teklifi ve merkezin onayı ile verilen tımara da “tezkireli” tımar denirdi.

Tımarlar mali bakımdan da kısımlara ayrılmışlardı. Padişah hasları, vezir vakıfları, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, çavuşlar, çeribaşları, subaşıları, dizdarlar gibi yüksek rütbeli devlet memurlarının sahip oldukları has ve zeametler idari ve mali bakımdan bir takım imtiyazlara sahip oldukları için, bunlara “serbest” tımar denmekteydi. Bu gibi tımarlarda “rüsüm-ı serbestiye” denen niyabet ve bad-ı heva gibi örfi vergiler tamamı ile tımar sahiplerine aitti. Buna karşılık “serbest olmayan” tımarlarda, bu gibi vergiler beylerbeyi, sancakbeyi, subaşıları ile sahib-i arz arasında paylaşılmaktaydı.

Gelir kaynağını üzerine alan kişiye sahib-i arz olarak tanım getirilmişti. Bu kişi, tımar olarak verilen toprağın veya gelir kaynağının sahibi olmayıp, sadece muayyen hizmetleri yaptığı sürece burada elde edilen gelirleri kendi adına toplama yetkisine sahipti. Bu faydalanma hakkı vazifeye bağlı bir maaş niteliğindediydi. Bu kişilerin toplayacağı vergiler kanunlarla belirlenmiş olup bunun haricinde bir şey almaları söz konusu değildi.⁸⁵

1590 yazımı deftere, 1617’de şöyle not düşülmüştür: “Suret-i Defter-i İcmal-i Liva-i Kilis budur ki naklolundu” o zaman da Kilis, Kürtler’den ayrı düşünölmüş Com halkı ayrı bir statüye tabi tutulmuştur. Kürtler çadırda yaşıyor hayvancılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. Bu nedenle Com’da kışlayıp yaz aylarında Halep ve Maraş yaylaklarına

⁸⁵ Bayraktar, a.g.e., s. 48-50.

göçtükleri “Eşairi Ektrat’ı” (Kürt aşiretleri) disiplin altında tuttukları için nerede olurlarsa olsunlar rüsum ve mahsullerini cürüm ve cinayetlerini (bir tür vergi) kendi beylerine ödeyeceklerdir. Tarımsal uğraşta, çift resimleri ile öşrünü yer sahibine verecekler, ağnam (hayvan) vergileri has ise, (yani padişaha aitse) padişaha, sancak beyine hasredilmişse ona ödenecektir.⁸⁶

⁸⁶ Komisyon, **Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis**, s. 44.

Tablo 14
1823/24 Senesinde Halep Sancağı'nda Bulunan Mukaatalı Araziler ve Bunların
İltizâm Bedelleri ile Semereleri (Kırş).

Sıra No	Mukataa İsmi	İltizam Bedeli	Semere	Toplam
1	Kilis ve Azez	158000	85000	243000
2	Eriha maa Taliye	12500	15500	28000
3	Tahazin	8835	21125	29960
4	Menbiç Ravendan	30000	10000	40000
5	Şuğur	42700	15300	58000
6	Zeâmet-i Haferce maa Perakende	5000	3000	8000
7	Halsa der Antakiye	100	200	300
8	Zeâmet-i Büyük Burç	2500	2000	4500
9	Bâryârûn	1050	1450	2500
10	Zeâmet-i Âidî	2350	1150	3500
11	Serliyân	180	170	350
12	Zeâmet-i Cûm	1000	3500	4500
13	Zeytûnluk	20500	14500	35000
14	Zeâmet-i Selkîyye	1875	0	1875
15	Zeâmet-i Kesib	3300	1700	5000
16	Halebün'n-Neccarî	8000	8000	16000
17	Közlüce	1700	800	2500
18	Bedârîn	1875	365	2240

Sıra No	Mukataa İsmi	İltizam Bedeli	Semere	Toplam
19	Nısfı Narlıca ve rub'ı Menkûliye ve Benliyâ ve rub'ı Kalencâr	3500	700	4200
20	Zeâmet-i İyre	500	0	500
21	Senîl	2250	1250	3500
22	(?) ve Mer'aşıyye	1500	500	2000
23	Zeâmet-i İğde	4500	0	4500
24	Derşite	1200	0	1200
25	Zeâmet-i Kerastî	750	750	1500
26	Ahmet Çelebi	250	50	300
27	Zeâmet-i Maarîn	650	1150	1700
28	Müsicanlu ve Hâşîr	600	1900	2500
29	Zeâmet-i Ferferîn	1200	300	1500
30	Kefer Rahîm	700	500	1200
31	Telîl'uş Şarkî	500	0	500
32	Kefer Kalmamiye ve Kara mülk	2150	0	2150
33	Karye-i Derin	2000	0	2000
34	Cûm perakendesı	200	0	200
35	Büyük Burç perakendesı	850	0	850
36	Bâryârûn perakendesı	150	0	150
37	Perakende-i Tîzer	250	0	250

Sıra No	Mukataa İsmi	İltizam Bedeli	Semere	Toplam
38	Selkîyye perakendesî Mizân-ı nevahî	400	0	400
39	Ma'râne	200	0	200
40	Karye-i Dâderayn	20000	0	20000
41	Dalyan-ı Şatîyye	6000	0	6000
42	Zeâmet-i Tîzer	4500	0	4500
43	Beşeriyye maa Tahmishâne	2000	0	2000
44	Karye-i Mûsûkân	1200	0	1200
45	Mezraa-i Pelâne	500	0	500
46	Kelle ve Hizânû	9250	8750	18000
47	Koğa	7500	4500	12000
48	Mîryây-ı Altunözû	1650	2350	4000
49	Karaçay-ı Kebir	350	650	1000
50	Çalık	200	0	200
51	Güzelce Burç	900	1100	2000
52	Hâradîle	1000	0	1000
53	Karye-i İyyûnâ	5000	0	5000
54	Karye-i Kîlu	1750	0	1750
		387430	208210	595675

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 62-63.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Halep Sancağı'nda bulunan mukataaların en önemli kaynağı; çeşitli sebeplerle mahlûl olup mîrîye intikal eden tımar ve zeâmetten oluşmaktadır.⁸⁷

⁸⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 63.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYIL'DA KİLİS'İN EKONOMİK VERİLERİ

I. EKONOMİK DURUM

Osmanlı Devleti'nde mevcut kurallar Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini dengeleyici şekilde olup, XIX. yy.'a kadar herhangi bir problem çıkmamıştır.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nde bir millete ayrılan ticari bir alanda, başka bir milletin faaliyet göstermesi engellenmiştir. Mesela gayrimüslimlerin kahve satmaları yasaklanmıştır. Her milletin belirli işlerde tekelleşmesi genel sistemin bir parçası olmuştur. Ermeni ve Rumlar pastırma satma hakkına sahiplerken, Yahudiler altın ve mücevherat ticareti, terzilik, parşömen ve türban imalatı yapmışlardır. Ermeniler altın işletmeciliği ve kâğıt imalatı ile uğraşırken, Rumlar gemi yapımı başlık imalatında çalışmışlardır. Zamanla bu meslek tekellerinin el değiştirdiği de olmuştur. Osmanlı'nın zayıflamasıyla ve Hristiyanlar'a verilen ayrıcalıklar neticesinde Ermenilerin altın ticaretini ele geçirmeleri gibi. Yahudiler tefecilikten de oldukça iyi kazanç elde etmişlerdir. Çiftçiler arasında ihtiyaçları tespit ederek, onlara yeni mallar satmışlar ve onlara nasıl kullanılacağını göstermişlerdir. Böylece Ermenilerden farklı olarak üretimin ve satışların canlanmasına yardımcı olmuşlardır.⁸⁹

Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla kan kaybeden Kilis ekonomisinin, Meşrutiyet döneminde canlı olduğunu görüyoruz. 1903'te Kilis'in üstü örtülü bir çarşısı (bedesten), 100'den fazla iplik ve kumaş tezgâhları, bir de sabunhanesi bulunuyordu. Kilis'in üzüm

⁸⁸ Günver, a.g.t., s. 92.

⁸⁹ Günver, a.g.t., s. 92.

ve zeytini meşhur olup, zeytinyağının da Midilli ve Edremit yağlarından daha iyi olduğu söylenmektedir. Fakat Kilis'te mükemmel bir yağ fabrikası yoktur. Kilis'te zeytinler çuvallara doldurulup sıkılıyor. Kilis'te bu zeytin üretimine rağmen, ahali henüz salamura yapmayı bilmiyor. Evlerinde zeytin ancak Ramazan'da bulunuyor. Onu da dışarıdan getiriyorlar.⁹⁰

A. Ziraat Üretim:

Tarım arazisi bakımından, Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden biri olan Halep'e bağlı olan Kilis'te buğday, arpa, burçak, darı, susam, pirinç, bakla, nohut, mercimek, kendir, pamuk kozası, tütün, zeytin, incir, ceviz, badem, nar, kavun, karpuz, soğan, sarımsak, üzüm vs. ürünler yetiştirilmektedir.

Gerek tımar ve gerekse mukataalı arazilere ait veriler, üretilen ürünler ve bunların yıllık istihşâlleri hakkında bilgi vermekten uzaktır. Bu itibarla XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Vilayetin –dolayısıyla Kilis Kazası'nın- tarım arazileri ve yıllık ürün istihşâlleri hakkında bilgiye sahip değiliz. Ancak yüzyılın ikinci yarısından sonra 1869-1871 yılları arasında yapılan istatistikler sayesinde ziraat alanları ve üretim miktarları hakkında önemli bilgiler mevcuttur. 1869-1871 yılları arasında Kilis başta olmak üzere çevre kazalarla mukayeseli, Halep'te arazi durumu belirtilmiştir.⁹¹

⁹⁰ Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 64.

⁹¹ İstatistiklerde verilen bazı rakamlar arasında tutarsızlık söz konusudur. Bunun da dönemin ilk istatistiklerinden biri olmasından dolayı bilgi eksikliği ve tecrübesizlikten kaynaklanan hatalardan meydana gelebileceği sonucunu çıkarmaktadır. Ancak verilerin genel bir fikir verdiği gerçektir. Ölçü birimi İstanbul kilesi olup, bir İstanbul kilesi buğday 25,656 kg., arpa 22,25 kg., pirinç 12,828 kg.

Tablo 15

Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Arazi Durumunu Gösterir İstatistik Cetveli (Dönüm).

Kazalar		Çayır	Orman	Boş Arazi	Ziraat Arazisi	Bostan	Tütün	Bağ	Zeytin	Felhan
Kilis	1869	5345	-	27830	128200	1875	-	21020	31335	-
	1870	3500	12000	21840	128270	1875	-	24730	31335	-
	1871	2500	12000	20000	310000	1200	-	4500(?)	8000	180000
Halep	1869	1047	42	262600	231500	1140	-	13201	-	-
	1870	1047	42	339566	112120	1140	-	13201	12351	2555691
	1871	1020	41	384466	81330	1140	-	13101	12351	2555691
İdlib	1869	-	1650	1640	48400	57	-	1568	-	-
	1870	100	1650	1600	48600	57	-	1568	3415	35000
	1871	100	1600	1400	25000	40	-	100	3513	25000
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	5000	-	25000	15000	1000	-	15000	2500	40000
	1871	3000	500	25000	20000	5000	-	12000	3000	30000
Antakya	1869	-	7950	1100	28730	2200	13770	1300	5782	-
	1870	-	7950	1100	28730	2200	13770	1300	5787	21345
	1871	-	7950	1100	28730	2220	13770	1300	5717	21545
Belan	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	200	4300	-	3766(0)	75	6250	880	50	35600
	1871	200	4700	-	4500(0)	4200	7200	5000	60	35000

Reyhaniye	1869	2961	2335	-	13876	-	-	-	-	-
	1870	500	-	-	15000	155	-	-	-	35600
	1871	500	-	-	13000	155	-	-	-	42000
İzziye	1869	-	619(0)	-	1370	-	102	310	-	-
	1870	-	619(0)	-	1370	-	17	310	-	756
	1871	50	6500	-	5000	156	20	800	6	856
Ayıntâb	1869	240	1695	7344	83570	1380	6000	35170	7820	-
	1870	240	1695	7344	83570	1380	6000	33519	7820	61676
	1871	240	1695	7340	73570	2500	4000	17000	5000	55000
Bâb ve Cebbul	1869	8620	-	9160	14090	-	-	-	-	-
	1870	2500	50	9500	14500	250	-	1000	-	21500
	1871	6500	50	9500	14500	350	-	1000	-	21500
Harim	1869	1550	-	1200	29120	230	-	1823	-	-
	1870	-	150	-	32000	300	-	3000	13180	32000
	1871	-	150	790	23000	300	-	3000	13500	35000
Cisr-i Şuğur	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	-	5325	630	15300	350	3500	5000	1500	150
	1871	-	3525	630	15300	250	3500	5000	1500	150
Toplam	1869	19758	19862	50904	349671	6882	19802	74401	44937	0
	1870	13087	23227	406580	532120	17782	29537	99508	77938	2839318
	1871	14110	27911	427726	654430	21471	24490	104201	48814	3001742

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 72-73.

Yukarıdaki istatistiki bilgilerden görüleceği üzere, Halep Sancağı'nda bulunan Kilis Kazası'nın ne denli ekim alanları bakımından ne kadar öneme sahip bulunduğu dikkat çekicidir.

B. Hububat Üretimi:

Kilis Kazası'nın buğday, arpa, burçak, darı ve susam gibi hububat ürünlerinin üretiminde çarpıcı bir şekilde öne çıktığı göze çarpmaktadır. Hububat ürünlerinden buğday tüm eyaletin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ihraç edilmekteydi. 1869-1871 yılları arası hububat üretimi şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 16

Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Hububat ve Miktarı (İstanbul Kilesi).

Kazalar	Tarih	Buğday	Arpa	Yulaf	Çavdar	Burçak	Darı	Fığ	Susam	Pirinç
Kilis	1869	856700	365000	-	-	142000	42700	-	28700	800
	1870	556770	1340000	-	-	12200	5600	-	24630	1550
	1871	175000	52000	-	-	22000	5000	-	200	300
Halep	1869	61000	42000	-	-	-	1360	-	-	-
	1870	120000	61000	-	-	-	8300	-	1300	-
	1871	3000	61000	-	-	-	1500	-	1300	-
İdlib	1869	245000	101000	-	-	14200	17900	-	1350	-
	1870	250000	10000	-	-	17000	8000	-	15000	-
	1871	100000	100000	30000	-	5000	300	-	1000	-
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	180000	95000	-	-	-	600	-	2000	-
	1871	110000	60000	-	-	-	350	-	500	-
Antakya	1869	96800	31100	-	-	-	24400	-	-	2100
	1870	90000	30000	29000	-	-	22000	-	-	2000
	1871	95000	32000	30000	-	-	17500	-	-	2100
Belan	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	12500	11000	8500	250	-	2000	-	-	750
	1871	18000	11000	-	200	-	6000	-	-	1000
hani ye	1869	24300	15200	-	-	400	9750	-	-	-

	1870	24261	15130	-	-	520	11200	-	20	-
	1871	50000	40000	-	-	2000	4500	-	200	4000
İzziye	1869	16732	6260	-	-	1350	1220	-	25	1570
	1870	16732	6260	-	-	1350	1220	-	25	1570
	1871	16832	6275	-	-	1400	2000	-	100	2500
Ayıntâb	1869	272700	202500	-	2710	21500	7000	4047	790	3000
	1870	272700	202500	-	2710	21500	7000	4047	790	3000
	1871	153000	100000	-	1000	6000	2000	1000	120	-
Bâb ve Cebbul	1869	46300	77400	-	-	-	7800	-	-	-
	1870	103000	100000	-	-	-	7000	-	800	-
	1871	15000	15000	-	-	-	7000	-	-	-
Harım	1869	211000	48700	-	-	11000	2300	-	365	-
	1870	211000	48700	-	-	11000	7300	-	365	-
	1871	100000	18000	-	-	4000	6000	-	100	-
Cısr-ı Şuğur	1869	65100	33400	-	-	-	8550	-	-	-
	1870	66100	22400	-	-	-	7820	-	-	-
	1871	90000	30000	-	-	-	10000	-	-	-
Toplam	1869	1895632	922560	32000	2710	197950	127820	4047	31230	7480
	1870	1903063	1941990	37500	2960	63570	88040	4047	44830	8870
	1871	925832	395775	30000	12000	40400	106650	1000	2920	9900

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 74-75.

C. Baklagil Üretimi:

Kilis Kazası, Halep Eyaleti'nde baklagil üretiminde de hububat üretimi kadar olmasa da önemli bir yere sahiptir. En fazla üretilen baklagiller, nohut ve mercimektir.

1869-1871 senelerinde Halep'e bağlı Kilis Kazası ve çevre kazalarda üretilen baklagiller aşağıdaki tabloda detaylandırılmıştır:

Tablo 17**1869-1871 Yılları Arasında Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Yetiştirilen Baklagil Miktarı (Kıyye).**

Kazalar	Tarih	Bakla	Fasulye	Nohut	Mercimek	Bezelye
Kilis	1869	-	-	11350	25900	-
	1870	-	-	8900	11900	-
	1871	120	-	300	100	-
Halep	1869	6000	3000	800	13000	1250
	1870	6000	3000	750	12500	1600
	1871	600	200	200	1000	150
İdlib	1869	20	-	1070	19400	-
	1870	25	-	1500	22000	-
	1871	10	-	200	700	-
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-
	1870	-	-	1500	2800	-
	1871	100	-	900	2000	-
Antakya	1869	-	-	570	2230	-
	1870	-	-	556	2000	-
	1871	1500	-	600	2000	-
Belan	1869	-	-	-	-	-
	1870	-	-	45	230	-
	1871	-	-	45	200	-
Reyhaniye	1869	-	-	1100	41	-

	1870	-	-	1500	100	-
	1871	-	-	10000	283	-
İzziye	1869	-	-	150	1280	-
	1870	-	-	150	1280	-
	1871	-	-	250	1785	-
Ayıntâb	1869	-	-	11700	16670	-
	1870	-	-	11700	16670	-
	1871	-	-	6000	6000	-
Bâb ve Cebbul	1869	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	2750	-
	1871	-	-	-	200	-
Harim	1869	-	-	1300	3420	-
	1870	-	-	1300	3420	-
	1871	-	-	350	1000	-
Cısr-i Şuğur	1869	-	-	150	1250	-
	1870	-	-	200	1125	-
	1871	-	50	480	1300	-
Toplam	1869	6020	3000	28190	83191	1650
	1870	6025	3000	28101	76775	1600
	1871	2330	225	19325	16563	150

Kaynak: Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 77-78.

D. Zirai Ürünleri Ölçmede Kullanılan Ölçü Birimleri:

Kıyye (okka), dört yüz dirhemden oluşan bir ağırlık ölçüsüdür. Kıyye-i Âşâr-ı (kilo), bin gramdan oluşan ağırlık ölçüsüdür. Kıyye-i Atika (eski okka), eskiden dört yüz dirhem olan bir ağırlık ölçüsü birimidir. 1282 gramı karşılarmaktadır. Kıyye-i Cedide (yeni okka), bin gramdan oluşan ağırlık ölçüsüdür. Okkanın %78'ine denk gelmektedir. Kutu, hububat ölçmekte kullanılan ölçek adıdır. Bir kutu 2.5 okka (3.21 kilo). Sekiz kutu bir kile teşkil ederdi.⁹²

E. Endüstriyel Bitki Üretimi:

Kilis Kazası'nda öne çıkan endüstriyel ürünlerin öne çıkanları zeytin, pamuk ve tütün gelmektedir. 1869-1871 yılları arasında, yıllık üretim miktarları aşağıdaki tablodaki şekildedir:

⁹² Yaman, a.g.t., s. 31.

Tablo 18

Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Endüstriyel Ürünleri (Kıyye).

Kazalar	Tarih	İst. Ketân kilesi	Ketân Tohumu Kıyye	Kendir Kıyye	Pamuk Kozası Kıyye	Tütün Kıyye	Kök Kıyye	Boya Kıyye	Alacehrî Kıyye	Cehri Kıyye	Zeytin Kıyye
Kilis	1869	-	-	-	650000	7123	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	960000	60010	-	-	-	-	2020000
	1871	-	-	250	-	65000	-	-	-	-	600
Halep	1869	500	220	-	3100	700	-	-	-	-	-
	1870	565	220	10000	25200	750	-	-	-	-	3000
	1871	250	100	2000	1500	1500	-	-	-	-	200
İdlib	1869	-	-	-	966500	2675	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	302500	4000	-	-	-	-	81000
	1871	-	-	-	20000	1000	-	-	-	-	100000
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	2500	120	-	-	-	-	5600
	1871	-	-	-	200	20	-	-	-	-	500
Antakya	1869	-	-	-	17500	6430	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	15000	6430	-	-	-	-	75250
	1871	-	-	-	14000	4000	-	-	-	-	4600
Belan	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	-	-	-	1200	1000	-	-	-	-	-

	1871	-	-	-	1500	200	-	-	-	-
Reyhaniye	1869	-	-	-	5550	6750	-	-	-	-
	1870	-	-	100	3000	500	-	-	-	-
	1871	-	-	-	473	1000	-	-	-	-
İzziye	1869	-	-	-	1050	1650	-	-	-	-
	1870	-	-	-	1550	1650	-	-	-	1475
	1871	-	-	-	1682	1650	-	-	-	2580
Ayıntâb	1869	-	-	17100	7560	23730	200	130	1130	-
	1870	-	-	17100	7650	23730	200	130	1130	124340
	1871	-	-	2500	4000	9000	-	500	1200	2000
Bâb ve Cebbul	1869	-	-	14000	-	-	-	-	-	-
	1870	-	-	15000	-	-	-	-	-	-
	1871	-	-	5000	-	500	-	-	-	-
Harim	1869	-	-	-	330000	5440	-	-	-	-
	1870	-	-	-	30000	5440	-	-	-	3000000
	1871	-	-	1000	15000	500	-	-	-	8000
Cistr-i Şuğur	1869	-	-	-	12300	14530	-	-	-	-
	1870	-	-	-	15250	16670	-	-	-	86820
	1871	-	-	-	17500	7000	-	-	-	65000

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 78-79.

F. Meyve ve Sebze Üretimi:

Kilis Kazası'nda incir, ceviz, badem, nar, armut, kavun, karpuz, soğan, sarımsak ve üzüm gibi birçok meyve ile hemen her türlü sebze üretilmekteydi. 1869-1871 yılları arasında Halep'e bağlı Kilis Kazası ve çevre kazalarda üretilen meyve ve sebze miktarları aşağıdaki şekildedir:

Tablo 19

**Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli
Üretilen Bazı Meyve ve Sebzelelerin Miktarı (Kıyye).**

Kazalar	Tarih	İncir	Ceviz	Badem	Fıstık	Limon Port.	Nar	Elma	Ayva	Kavun Karpuz	Soğan Sarıms.	Üzüm
Kilis	1869	69650	1800	2570	-	-	112390	-	-	425000 0	-	
	1870	7275	25000	1325	-	-	11000	-	-	425000 0	92580	945000
	1871	8500	25000	-	-	-	-	-	-	25550	500	250000
Halep	1869	5000	10000	-	6000	-	15000	4000	2500	135750	-	-
	1870	6000	11000	-	7500	150	6500	3000	2500	159000	31000	-
	1871	2000	3000	-	2500	-	650	1000	500	9000	8000	-
İdlib	1869	55170	400	-	-	-	47610	500	-	921050	-	-
	1870	60000	400	1000	-	-	50000	100	-	200000	20000	305000
	1871	20000	200	250	50	-	1250	100	-	50000	5000	150000
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	1870	150000	1000	500	-	-	5000	200	-	40000	220	500000
	1871	150000	1000	500	-	-	3000	250	-	50000	3000	10000
Antakya	1869	-	9100	1200	-	10000	10000	2000	-	136110	-	-
	1870	-	9000	1000	-	12000	9000	8500	-	138113	20516	300
	1871	160000 0	900	350	-	15000	11000	9600	1500	145000	14000	700
Belan	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	6800	1500	200	-	3500	3100	2250	15	8120	15300	28500
	1871	8000	1500	300	-	4000	4000	6000	145	45000	14800	30000

Kazalar	Tarih	İncir	Ceviz	Badem	Fıstık	Limon Port.	Nar	Elma	Ayva	Kavun Karpuz	Soğan Sarmı.	Üzüm
Reyhaniye	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	21550	-	-
	1870	-	-	-	-	-	-	-	-	100000	2500	-
	1871	-	-	-	-	-	-	-	-	5000	11893	-
İzziye	1869	728	-	-	-	-	495	-	-	2105	-	-
	1870	728	-	-	-	-	490	-	-	2105	1766	5959
	1871	238	100	-	-	10	495	-	10	2105	1965	790
Ayıntâb	1869	149940	20500	350	5000	-	14100	63160	110	25550	-	-
	1870	149940	20500	350	5000	-	16100	66160	110	25530	50355	1818500
	1871	5000	85000	-	-	-	11100	8016	-	268900	46500	-
Bâb ve Cebbul	1869	-	-	-	-	-	92600	600	-	41000	-	-
	1870	-	-	-	-	-	60000	-	-	50000	150000	600000
	1871	-	-	-	-	-	35000	-	-	2000	150000	400000
Harım	1869	51850	2600	-	-	-	12400	18200	300	59500	-	-
	1870	51850	2600	2000	-	-	12400	18200	300	59500	18500	302250
	1871	45000	1600	1500	-	-	20500	15000	200	23000	12000	1250
Cisr-i Şuğur	1869	105951	21	31	-	-	48340	25210	110	51000	-	-
	1870	105975	25	15	-	-	40220	14325	105	75620	25375	19020
	1871	100000	6500	50	-	1500	60000	15200	500	10020	40150	21000

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 80-81.

1891 yılına ilişkin Kilis ve Ayıntâb Kazaları'nın başlıca ürünleri aşağıda belirtilmiştir:

Tablo 20
1891 yılı Kilis ve Ayıntâb Kazaları'nın Başlıca Ürünleri (İktar).

Ürün Adı	Kilis	Ayıntâb
Buğday	584500	310000
Arpa	954000	249000
Mısır	1800	12500
Çavdar	-	1250
Fiğ	16750	16000
Darı	42000	15500
Susam	30000	200
Pirinç	3500	500
Bakla	2000	400
Fasulye	2500	300
Nohut	15000	12000
Mercimek	17850	7500
Kenevir	-	4550
Yerelması	-	3500
Pamuk	350000	30000
Tütün	9000	142137
Meyankökü	185000	150000
Cehri (Kök boya)	10000	14000

Ürün Adı	Kilis	Ayıntâb
Anason	300	-
Meşe Palamudu	30000	-
İncir	25000	160000
Ceviz	42000	20000
Badem	3670	3250
Fındık	-	850
Antepfıstığı	6000	50000
Nar	15600	75000
Kavun-Karpuz	105000	255000
Elma-Armut	-	-
Kayısı	12000	88000
Soğan	125000	200000
Zeytin	3500000	65000
Üzüm	950000	450000
Yer Fıstığı	-	2500
Sumak	3600	4500
Kimyon	1750	11000
Toplam	7045303	1745337

Kaynak: Selahattin Çolakoğlu, “Kilis” Kendini Arayan Kent, Ankara 2006, Kilis Vakfı Yayınları, s. 28-29.

*İktar, Halep Kilesi olup, 1 kile 37 litredir.

Yukarıdaki tabloya bir yorum getirecek olursak, 1890'lı yıllarda Kilis Kazası'nın birçok tarım ürünü ve de tarım ürünlerine dayalı birçok üretimde Ayıntâb Kazası ile başa baş, bazı tarım ürünlerinde Ayıntâb Kazası'ndan ileride olduğu açıkça görülmektedir.

Bu tarihlerde Kilis, tarıma dayalı bir ticaret ve sanayi kentidir. Önemli olan Kilis, benzeri kentlere oranla iyi, rahat, çağın koşullarına uyumlu yaşam içindedir. Günümüz Kilis'i ile tartışılmayacak oranda ileri, rahat ve gelişmiştir.⁹³

G. Hayvancılık ve Hayvansal Üretim:

Kilis Kazası, hayvan yetiştiriciliğine müsait bir bölgenin içinde yer almaktadır. Özellikle koyun-keçi yetiştiriciliği oldukça yaygındır. Bunların yanı sıra ele alınan dönem itibarı ile; öküz, manda, boğa, kısrak, katır, deve, merkep de yetiştirilmektedir.

1869-1871 yıllarında Halep Sancağı'na bağlı bulunan Kilis Kazası'nın ve de çevre kazaların hayvan sayısı şu şekildedir:

⁹³ Selahattin Çolakoğlu, "Kilis" Kendini Arayan Kent, s. 30.

Tablo 21

Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Hayvan Mevcudu (Adet).

Kazalar	Tarih	Çift Hayvanı	Damızlık Manda	Damızlık Kara Sığır	Damızlık Hergelle	Damızlık Koyun	Damızlık Keçi	Koşum Hayvanı	İnek Katur	Deve	Merkep
Kilis	1869	11800	-	4321	3062	24885	21860	-	297	292	4256
	1870	11695	-	4040	2819	17900	25695	-	323	672	4456
	1871	6800	-	2320	895	23360	11410	-	300	520	3105
Halep	1869	1665	3	1185	720	8900	3260	546	580	104	6700
	1870	3100	3	1404	856	36300	3453	536	986	567	6768
	1871	2700	2	1100	835	29505	1017	507	8154	410	5530
İdlib	1869	1897	-	-	-	7574	9796	813	128	31	13260
	1870	1897	45	80	-	7584	9550	800	330	135	2500
	1871	1000	-	650	-	29505	2800	300	250	40	1500
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	1250	-	1280	100	10690	5650	-	50	40	500
	1871	1000	-	2200	335	4800	9200	-	50	30	500
Antakya	1869	1399	120	2057	264	2346	8720	137	44	-	650
	1870	1326	38	2050	185	2322	5945	139	40	-	600
	1871	1823	45	2070	217	10110	5940	211	45	-	675
Belan	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	1302	108	3460	328	950	1100	250	35	-	80
	1871	1200	147	3040	237	2375	9180	370	60	-	130

Reyaniye	1869	1420	300	1270	433	18526	1171	220	7	144	430
	1870	1483	247	3915	402	24132	3260	160	8	10	40
	1871	1182	327	3290	431	1210	2455	132	8	15	399
İzziye	1869	234	-	13	51	932	3459	2	16	-	240
	1870	234	-	13	51	932	3459	2	16	-	240
	1871	500	-	1370	77	5400	4100	10	100	5	500
Ayıntâb	1869	4902	-	2388	765	13985	47680	240	177	146	3426
	1870	4902	-	3818	765	13985	47680	240	177	146	3426
	1871	4750	-	4300	2130	13600	38300	200	200	580	3340
Bâb ve Cebbul	1869	1261	-	302	241	5551	8063	150	-	185	790
	1870	1250	-	194	232	8290	7550	230	54	190	1000
	1871	1250	-	194	256	8290	7550	230	54	150	900
Harim	1869	1884	-	175	-	1625	11315	459	134	-	442
	1870	1417	-	175	-	1625	11315	409	134	40	442
	1871	1335	35	152	631	1683	11190	500	30	33	480
Cisr-i Şuğur	1869	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	5517	1100	595	185	8100	37500	78	45	-	525
	1871	6180	1187	820	600	8600	40600	150	100	-	800
Yekün	1869	26462	423	13241	5736	84324	113324	2567	1383	902	30197
	1870	35523	1546	21024	5923	132810	162157	2844	2198	1800	20577
	1871	29720	1943	10386	6684	125659	15032	2520	2112	1383	18059

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 82-83.

1869-1871 senelerinde Halep Sancağı'na bağlı Kilis Kazası ve çevre kazalarda üretilen hayvansal ürünler ve miktarları da şu şekildedir:

Tablo 22
Halep Sancağı'na Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Üretilen Bazı Hayvansal Ürünler (Kıyye).

Kazalar	Tarih	Bal Kovanı	Üretilen Bal	Bal Mumu	Yapağı	Tiftik	Keçi Kılı	Deve Yünü	İpek Kozası
Kilis	1869	12670	3800	905	18360	-	6930	-	-
	1870	10600	2122	500	19900	-	4400	800	-
	1871	9000	9000	200	20000	-	8000	300	-
Halep	1869	1299	4150	7200	5560	35	595	2	-
	1870	1325	5671	8000	6250	45	625	15	-
	1871	1315	2620	500	6250	45	625	15	-
İdlib	1869	2641	3050	230	-	5600	122	-	-
	1870	2500	2550	250	5350	-	2200	-	-
	1871	1000	1000	100	4200	-	1500	-	-
Ma'arra	1869	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	2100	1000	100	9000	-	200	-	-
	1871	700	150	20	-	-	400	-	-
Antakya	1869	423	219	36	160	-	464	-	21070
	1870	420	200	32	120	-	435	-	18022
	1871	1200	500	100	1500	-	350	-	17100
Bel an	1869	-	-	-	-	-	-	-	-

	1870	400	400	60	200	-	1444	-	3500
	1871	600	600	60	750	-	6000	-	5500
Reyhaniye	1869	15	-	-	7750	-	706	-	-
	1870	15	20	4	25500	-	2500	20	-
	1871	22	30	6	13750	-	385	-	-
İzziye	1869	5	4	5	7	-	610	-	-
	1870	9	4	9	7	-	610	-	-
	1871	900	450	650	2500	-	750	-	-
Ayıntâb	1869	9080	16870	1046	3830	415	8040	200	-
	1870	9080	16680	1046	3830	415	8040	200	-
	1871	7000	700	200	4000	300	9000	200	-
Bâb ve Cebbul	1869	3333	-	-	5414	-	2088	-	-
	1870	3000	600	60	4100	-	1800	-	-
	1871	500	100	10	4100	-	1800	-	-
Harim	1869	3930	1820	397	260	-	1700	-	-
	1870	3930	1820	397	260	-	1700	-	-
	1871	1100	250	-	1500	-	2300	-	-
Cisr-i Şuğur	1869	-	-	-	-	-	-	-	-
	1870	2020	1002	67	5300	-	525	-	-
	1871	1500	700	50	4500	-	425	-	500

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 84-85.

H. Ticari ve Sinai Durum:

Toplumun en önemli iktisadi faaliyetlerinin başında sanayi ve ticaret gelir. XIX. yy.'da Halep'e bağlı Kilis Kazası'nda belli başlı sanayi kolları mevcuttu. Ancak bunlar büyük işletmeler olmayıp daha çok küçük aile tipi işletmelerdi. Bu tür işletmelerde hem üretim yapılmakta ve hem de üretilen mamul mallar bizzat üretim yapan esnaf tarafından pazarlanmaktadır. Bu nedenle esnaf teşkilatı içerisinde yer alan şehir içi perakende ticaretin de konusunu oluşturmaktadır.⁹⁴

Ticari alanda; atar, bakkal, manifatura gibi ticaret kollarında Türkler'in sayıca fazla olmalarına rağmen, ticarete yine Ermeniler hâkimiyet kurmuşlardır. Altın paranın tedavülde olduğu dönemlerde, bütün sermaye ve altın sahipleri, sarraflar, bankerlerin ezici çoğunluğu Ermeniler'dendir. Türk tüccarların sermayesi azdır; ayrıca ticari işlemlerde genelde sanat üzerine iş yapıldığından, senetlerinin vadesi gelen Türk tüccarlar, Ermeni bankerlerden para alarak borçlarını ödemeye çalışmışlardır. Türkler'in durumu yıldan yıla kötüye gitmiş ve Ermeniler ticari hayatın da hâkimi olmuşlardır.

Mustafa Altınışık, bugünkü Hükümet Konağı'nın yerinde bir Ermeni meyhanesi olduğunu, Ermeniler'in üzüm alıp-satarak şarap yaptıklarını belirtmiştir. Hatta kendi ailesinin de onlara üzüm sattığını hatırladığını ifade etmiştir. Hacı Cumbuş Camii'nin çevresinde şarap yaptıkları bir yerleri olan Ermeniler'in, makinesiz, tepeleme yaptıkları şarapları ve rakıları satmaları, meyhane işletmeleri serbest bırakılmıştır.

Kilis'te yaşayan Yahudiler genelde manifaturacılık yapmışlardır. Hasan Şahmaranoğlu'ndan, Müslüman kadınların Yahudi esnafla serbestçe alışverişte bulduklarını öğreniyoruz. Evlerinde şarap üreten Kilisli Yahudiler, ticaretle de uğraşmışlar; Kilis ürünleri genelde bunlar tarafından dış ülkelere ve iç pazarlara sevk edilmiştir. Şahmaranoğlu, Kilis'te Yahudi Murdok'a ait bir şirik mahseresi olduğunu da belirtmiştir.⁹⁵

⁹⁴ Bayraktar, a.g.e., s. 86.

⁹⁵ Günver, a.g.t., s. 95-96.

XIX. yy.'a kadar, Fırat Nehri'nde "nehir gemi" ve "kelek" olarak nitelendirilen açık sallarla gerçekleştirilen su yolu taşımacılığı, Antep'te taşıma sektörünü canlı tutmuştu. Su yolu taşımacılığında kullanılan malzemeler de Azez ve Kilis'te üretilirdi. İpek Yolu'nun değişmesi ile, Antep-Kilis su yolu taşıt üretimi ve sanayisi de önemini kaybetmiştir.⁹⁶

I. XIX. Yüzyıl Gelirleri:

XIX. yüzyıl bir taraftan devletin klasik gelir kaynaklarına bağımlılığının devam ettiği, diğer taraftan Avrupaî gelirin uygulanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde, anlamlı bir çerçeve çizme zorunluluğu daha belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu itibarla Tanzimat öncesi gelirlerin tespitinde muhasallık icmâlleri, sâlyâne, tevzi defterleri ve ihtisâp defterleri ile mukataa olarak işletilen gelir kaynakları ele alınmıştır. Mukataa gelirleri, devlete ait bir gelirin bir bedel karşılığında kiralanması yani geçici bir süre temlik anlamındadır.⁹⁷

Devletin uygun gördüğü her türlü tarım, maden, ticaret ve sanayi kesimlerine ait gelir kaynakları mukataa konusu olabilmekteydi. Mukataalar, bu vergi türlerinden dar bir bölgede ve yalnız birini kapsamına alabildiği gibi, geniş bir bölgede birkaçını da bünyesine toplayabilirdi. Devlet, mukataalar sayesinde vergi toplamak için ayrı bir teşkilat kurma külfetine katlanmadan vergi kaynaklarından yararlanmış oluyordu.⁹⁸

Tanzimat sonrasına ait gelirlerin tespitinde ise, Varidât Defterleri ile daha sonra hazırlanan bütçelerde yer alan gelirler esas alınmıştır. Bu defterlerde yer almayan kamu hizmetlerine tahsis edilen hizmetler ihmal edilmiştir. Tanzimat dönemi varidat defterlerine göre eyaletin önemli gelirleri "Aşâr", "Vergi", "Cizye ve daha sonra Bedel-i askeri" ve "Rüsûmî varidat" idi. Bunlardan başka aşiretlerden alınan mal-ı mîrî,

⁹⁶ Günver, a.g.t., s. 96-97.

⁹⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 212-213.

⁹⁸ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 121.

menzilhâne hâsılatı, meyhane hâsılatı, musakkafat hâsılatları, evkaf hâsılatları gibi gelirler de yer almaktadır.⁹⁹

⁹⁹ Bayraktar, a.g.e., s. 202.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİLİS'İN VERGİ YAPISI

I. VERGİ

A. Vergi Yapısı:

Kilis'te vergi miktar ve çeşitleri belirlenmeden önce, sınırları içindeki köy ve mezraların gezilip, incelenip, buralardaki reaya dinlendikten sonra karar alınmasına özen gösterilmiştir. Kilis halkı, eskiden beri vergilerini maktû olarak vermiştir. Yapılan araştırmalar sonrasında, fazla vergi verebilecek olan reayanın fikir ve onayları alınarak vergileri arttırılmış, bir kısmı da eskisi gibi bırakılmıştır. Köy ve mezralarda tutulan defterde maktû olanlar maktû, kısım olanlar da kısım şeklinde yazılmıştır. Bundan sonra eminlerin ve tımar sahiplerinin de müdahaleleri kesin olarak yasaklanmıştır. Kilis'te Roma İmparatorluğu döneminden itibaren, onda bir oranında dimus (deymus) vergisi de alınmıştır.¹⁰⁰

XIII. yy.'da belde niteliğinde olan Kilis'te Dulkadiroğulları'nı kuran Türkmenler tarafından uygulanan, kentteki halktan alınan resim ve harçlar örneğinde olduğu gibi, bazı ilginç kurallar vardır. Bunlar: “ Ve ihtisap hususunda dükkâncılardan bin iki yüz pare ve bisat yayanlardan bin pare ve ekmekçilerden üç yüz pare ve börekçilerden yüz pare ve aşçılardan yüz pare ve helvacılardan elli pare ve şerbetçilerden elli pare ve takyacılar otuz pare ve başmakçılardan yüz pare ve tacirlerden ve çerçilerden iki yüz pare ve kasaplardan üç yüz pare ve peynir ve yoğurt

¹⁰⁰ Konyalı, a.g.e., s. 150.

ve balık ve bunların gibi ki pazara gele satıla üç pare ve bir hamil hasır (hasır şilif olmalı) ve bir hasır ve bir yük soğandan bir batman alına. Ve narh virdükleri eyyamda bin iki pare amma üç defada olur biri baharda ve biri güzde ve biri kış ortasıdır. Ve hakkı bisat ki zikr olunmuşdır her bisata üçer Osmani ve etmekçilere üç defa narh virilür ayda üçer akçe alınur ve börekçi ve helvacı ve şerbetçilerden ayda üçer akçe ma'dası üç defa alınır".¹⁰¹

Bu konuda Memlûklular'ın uygulamaları bilinmemekle beraber, devlet yapılarının Selçuklu benzeri olması sebebi ile, buna yakın kurallar uyguladıkları yorumu yapılabilir.¹⁰²

Tanzimat öncesi dönemde Kilis'in ekonomisi konusunda, 1519 ve 1590 tarihli mufassal defterlerden bilgi alabilmekteyiz. 1519 tarihli deftere göre, Kilis'te bir meyhane vardır.¹⁰³ Meyhanenin varlığı, o dönemde Kilis'te gayrimüslimlerin varlığına işaretler. Yıllık vergisi 1500 akçe olan meyhane, gayrimüslimlerin ekonomik etkinlikleri yerine getirmede serbest olduklarını ve maddi açıdan durumlarının iyi olduğunu göstermektedir.

Canbolad Hüseyin Paşa, III. Murat'ın emriyle yaptığı sayımda, Memlûklular'dan kalma bazı kötü uygulamaları yasaklamış; vergileri halkın eğilimi göz önünde bulundurarak düzenlemiştir. 1590 tarihli defterin başında; "Evvelce Padişah Yavuz Sultan Selim Han emriyle bu livanın defteri yazılırken, Mısır Çerkez hükümdarları tarafından yapılan kötü uygulamalar kaldırılmıştır. Bundan sonra çiftleri ile ekip dikenler her yıl mart ayında, çift resmi adıyla çift başına kırk akçe, kazanmaya gücü yetenler fakat çiftleri olmayanlar resm-i bennâk adı altında on ikişer akçe alına geldiğinden, yeni deftere de böylece yazıldığı belirtilmiştir. Bundan sonra defterde şu bilgiler yer almıştır: Kilis, daha önce bir yerde cuma namazı kılınan küçük bir yerdi. Bu nedenle, eski defterde karye diye yazılmıştı. Resm-i mücerred, resm-i bennâk alınırdı. Babam Canbolad Bey Kilis'i tasarruf ederken burada cami, tekke, üç hamam, iki kervansaray ve bezzazistan, iki Pazar yeri yaptırmak suretiyle Kilis'i mamur etmiştir.

¹⁰¹ Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 34.

¹⁰² Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 34.

¹⁰³ Komisyon, **Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis**, s. 43.

Şimdi Kilis, altı yerde Cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur. Saadetli padişahın mübarek başı sadakası için resm-i bennâk, resm-i mücerred vergileri kaldırılarak, yeni deftere kasaba olarak geçirilmiştir”.

1596 tarihli Yörükân-ı Haleb adlı deftere göre göçebe halk, Osmanlılar zamanında seferlere katıldıkları için, “divanî ve örfî” vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹⁰⁴

Gayrimüslimler, vergi ve adaletin sağlanmasında ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Müslümanlar şer’i ve örfî vergi verirlerken, Ermeniler’in büyük bir kısmı Patrikhaneye bağlılıklarını belgeleyerek hiç vergi ödememişlerdir.¹⁰⁵

Müslümanlar tarım ürünlerinden 1/10 oranında öşür vergisi öderlerken; gayrimüslimler haraç ödemişlerdir. Müslümanların ticaret mallarından 1/40, gayrimüslimlerinkinden 1/20, müsteminlerinkinden ise 1/10 oranında öşür alınmıştır.

Gayrimüslimlerden alınan cizye adlı vergi, sadece hane reisi erkeklerden alınmış; dul kadınlar, öksüz ve yetimler ile din adamları bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Vergilerin toplanmasında, mültezimlerin gayrimüslimlere kötü muamele etmeleri engellenmeye çalışılmıştır.

Gayrimüslimler evlenirken, Müslümanlar gibi resm-i gerdek adıyla bir para öderlerdi. İyi kâğıt alanlardan 30 kuruş evsât (orta halli) kâğıt alanlardan 20 kuruş ve edna (en bayağı) kâğıt alanlardan 10 kuruş alınırdı.¹⁰⁶

Kilis de ekonomik bakımdan Halep kadar önemli bir merkezdi. Bunu Kilis’e ait bazı belge ve defterlerdeki rakamlardan rahatlıkla anlayabiliriz.

H. 1260 (M. 1844) tarihli cizye defterine göre, Kilis’te cizye ödeyen gayrimüslimlerin çoğunluğu Ermeni olup, toplam cizye vergisi ödeyenler 181 kişidir. Bu 181 kişinin âlâ (yüksek) derecede vergi vermeleri, Kilis’te yaşayan gayrimüslimlerin ekonomik bakımdan rahat olduklarının göstergesidir.

¹⁰⁴ Komisyon, **Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis**, s. 44,49.

¹⁰⁵ Günver, a.g.t., s. 68.

¹⁰⁶ Günver, a.g.t., s. 68.

H. 1264 (M. 1848) tarihli cizye defterine göre, vergi veren gayrimüslim miktarı şu şekildedir:

Tablo 23

1264 Yılında Kilis'te Vergi Veren Gayrimüslim Miktarı.

	Sayı
Âlâ (Yüksek)	420
Evsat (Orta)	6480
Edna (Düşük)	6630
Yekün	13530

Kaynak: Kadriye Günver, Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2003, s. 100.

Yukarıdaki verilerden de görüleceği üzere, Kilis'te cizye vergisi veren gayrimüslim sayısı hiç de az değildir.

H. 1265 (M. 1849) tarihli cizye defterine göre, vergi geliri 13695'tir. Bu tarihte Kilis'te esnafılık yapanların çoğunluğunun Ermeni oldukları aşağıdaki tablodaki verilerden de anlaşılacaktır.

Tablo 24

1265 Yılında Kilis'te Esnafılık Yapanlar

	Sayı
Ermeni	523
Yahudi	84
Rum	54
Marûni*	54
Yekûn	715

Kaynak: Kadriye Günver, Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2003, s. 100.

1260, 1264 ve 1265 tarihli cizye defterleri, Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin genelde âlâ derecede vergi verdiklerini, dolayısıyla da ekonomik bakımdan rahat oldukları konusunda bize fikir vermektedir. Bu defterlere dayanarak, gayrimüslim halk içerisinde Ermeniler'in daha erkin oldukları sonucuna ulaşılabilir.

Bu dönemde Halep'e bağlı olan Kilis'te, gayrimüslimlerin 10337 zimmeti olduğu görülmektedir.¹⁰⁷

Bütçelerde dikkat çeken nokta da bakaya meselesidir. Halep Eyaleti bazında bakaya 1842-1858 döneminde toplam 27.067.408 kuruştur. En önemli bakaya %50'ye yakın bir tutarla aşardan kalmıştır. Bunu %25 ile vergi izlemektedir. Aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi Kilis Kazası, Halep Kazası ve Zor San.'dan sonra en yüksek bakaya miktarına sahiptir.

¹⁰⁷ Günver, a.g.t., s. 100.

Tablo 25**1841-1858 Yılları Arasında Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bakaya Miktarlarının Sektörel Dağılımı**

Kazalar	Vergi	Aşâr	Rusûmâ	Cizye	Bedel-i Askeri	Diğerleri	Toplam
Kilis	1064143	1669086	27644	16672	82750	224401	3084696
Halep	3123619	6293785	2305363	203797	576794	572760	13076118
Antakya	200460	617318	307515	718	768	46530	1173309
Belen	153999	10276	46813	1303	53848	1650	267889
Reyhaniye	784832	361272	-	-	-	194918	1341022
Ayıntâb	67797	917554	19459	45960	132146	17105	1200021
Ordu	1524	3138	-	-	50560	13	55535
Kara K	396294	-	-	-	-	74321	480615
Eriha	-	20839	-	335	11250	150	32574
İdlib	39189	-	-	780	22500	3147	55616
Şuğur	-	-	-	5861	45000	250	51111
Zor San.	-	4457038	-	-	-	-	4457038
Şirvanlı Aşireti	987	-	-	-	-	-	987
Urban Aşireti	-	-	-	-	-	1746700	1746700
Urfa Sa Kontrato	-	-	-	-	-	-	9627
Toplam	5832844	14350306	2706794	275426	975616	2881945	27067408

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s.352-353.

Yukarıdaki tabloda bahsi geçen bazı gelir kalemlerinin de yeri gelmişken tanımlamasında fayda olacaktır.

1. Aşâr Gelirleri:

Şer'i nitelikli sayılan ve arazinin gayri safi geliri üzerinden alınan aşâr, geleneksel Osmanlı vergilerinin en önemlilerindedir. Miktar açısından da Tanzimat döneminin en önemli kalemini teşkil etmektedir. Tanzimat'a kadar aşâr geliri, doğrudan bu adla hazineye girmezdi. Önceleri bu alana ait gelirlerin bir kısmı, yaptıkları hizmet karşılığı zeâmet ve tımar sahiplerine bırakılmıştı. Hass-ı Hümayûn denilen ve padişaha ait topraklardan elde edilen aşâr gelirleri de diğer gelirlerle beraber hazineye gönderilirdi.

Daha sonra tımar sisteminin çöküşüyle beraber gelen mukataa sistemi ile bu alana ait gelirler mukataaya çevrilip, mültezimlere iltizamen veya görevli memurlar tarafından emaneten idare edilmeye başlanmıştı. Bu alana ait gelirlerin diğer bir kısmı da kayd-ı hayat şartıyla malikânecilere belirli bir peşin (muaccele) ile verilirken, bir kısmı da ocaklara ve vakıflara ayrılmıştı.

Kamu gelir ve giderlerinin tek elden idaresini öngören Tanzimat'la birlikte, iltizam usulü ilga edilmiş ve devlete ait gelirlerin muhassıllar tarafından toplatılması kararlaştırılmıştı. Bu nedenle Tanzimat'ın ilk iki yılında mîrîye ait aşâr gelirleri, muhassıllar tarafından emaneten idare edilmişti. Aşâr nispetinde de bir değişikliğe gidilerek, daha önce toprağın verimine göre onda bir, dokuzda bir ve sekizde bir oranında alınan aşâr, "ale'l-umum lafz-ı mânâsına muvafık olarak" Tanzimat'ın uygulandığı her yerde yalnız 1/10 nispetinde alınacağı kararlaştırılmıştı.

Bu arada tımar ve mukataa sahiplerinin ellerindeki mukataa ve tımarlara ait gelirlerin de artık hazine tarafından idaresi ön görülmüştü. Fakat bu gibi arazilere ait gelirler, yine sahiplerine verilecekti. İhale, sahibi hazır olduğu halde yapılacak ve böylece gereksiz söylentilerin çıkması engellenecekti.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Bayraktar, a.g.e., s. 279-280.

Ancak aşâr sahiplerinin mallarını saklamaları, aynî olarak yapılan tahsillerde ortaya çıkan taşıma ve satma güçlükleri nedeniyle büyük zararlar meydana gelmişti. Nihayet bu işin devlet memurları tarafından yapılacak bir şey olmadığına karar verilerek, 1843 yılından itibaren devlete ait aşâr gelirlerinin toplanması maliye tarafından ikişer yıllığına mültezimlere ihale olunmasına karar verilmişti.

Kilis açısında ise Halep Eyaleti düzeyinde bakıldığında bu uygulama, 1851 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra, mültezimlerin fazla gelir elde etmek için halktan fazla para toplamaları şikâyetlere neden olduğundan, Halep Eyaleti aşâr gelirinin, bizatihi ziraat yapan halka beş seneliğine ihalesi kararlaştırılmıştır. Buna göre bir mahallin aşâr gelirinin geçmiş beş yıllığı toplanacak beşe bölünecek, bunun üzerine %5 ayrıca eklendikten sonra bölgenin ödeyeceği yıllık aşâr bedeli ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu işlemler mahalli meclisler tarafından yürütülecek, düzenlenen defterin biri karyeye, diğeri İstanbul'a gönderilecekti. Bedeller ziraat yapan halka taksim ve tevzi edilecekti. Bir şahsa isabet eden miktarın ödenmesinde zorluk olmaması için meclis tarafından ağustostan şubat sonuna kadar münasip taksitlere bölünecekti.¹⁰⁹

1856 yılından itibaren müzayede ile iltizama verilen aşâr gelirler, 1871 yılında vilayet teşkilatlarının kurulmasından sonra tekrar emaneten veya iltizâmen verilmeye başlandı. Ancak Kilis'in bağlı bulunduğu Halep Eyaleti'nde aşâr, daha çok iltizâmen idare edilmiştir. 1889/1890 döneminde toplam 19.668.860 kuruş değerindeki aşârın, 19.214.842 kuruşluk bölümü iltizâmen, 454.016 kuruşluk bölümü ise emaneten idare edilmişti. Yine 1897 senesinde toplam 12.981.587 kuruşluk aşârın ancak 141.575 kuruşluğu emaneten idare edilmişti.¹¹⁰

2. Bedel-i Askeriye (İlane-i Askeriye):

1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı'nın "verginin müsâvâtı tekâlif-i sâirenin müsâvâtı muceb olduğu misüllü hukukça olan musâvât dahi vezâifçe olan müsâvâtı müstelzim olduğundan hristiyan vesâir teb'a-i gayrimüslime dahi ahali-i islâm misüllü hisse-i askeriye itası hakkında muahharan virilen karara inkıyâd-i

¹⁰⁹ Bayraktar, a.g.e., s. 280-281.

¹¹⁰ Bayraktar, a.g.e., s. 282.

mecburiyetinde bulunması ve bu hususa bedel vermek veya nakden akçe itasıyla hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve islâmdan maada teb'anın sunuf-ı askeriye içinde suret-i istihdamları nizâmât-ı lâzime yapılab müddet-i kalile-i mümkün zarfında neşir ve ilân kılınması” hükmü ile cizye tamamen kaldırılmış, ancak onu vermekle yükümlü olan gayrimüslimlerin askere alınması icap ettiğinden, bunların askerlik hizmetlerine karşılık olmak üzere de İane-i Askeriye veya Bedel-i Askeriye vermeleri kararlaştırılmıştır.

Bedelât-ı Askeriye yükümlülüğünün tutarı, yıllık silah altına alınması gereken 12500 gayrimüslim nefer üzerinden ve her bir nefere, kendisine kur'a isabet edip de askere gitmeyen Müslümanlardan alınan 5.000 kuruş bedel-i nakdi esas alınarak hesaplandı. Buna göre yıllık toplam $12.500 \times 5.000 = 62.500.000$ kuruş olarak belirlendi. Bu para, tevzi veya tahrire dayanan vergileri ödeyen gayrimüslimlerin “vergi”lerine “kudret-i hâliye ve temettü ve ticaret-i seneviyesine göre kemâl-i hakkaniyet ve bî taraf “ iane-i askeriyesi eklenerek, yani gayrimüslim teb'anın vermekte oldukları “vergi”lerine oranla alınması ve “bir tarafta gadr ve suûbet vukuu bulmaksızın komşu ve karındaşça” tahsili ve mal sandıklarına teslimi istenilmekteydi. Bu bedelin tahsili mart ayında alınan “vergi”lere karşılık Bedel-i Askeri'nin eylül ayında alınması kararlaştırıldı. Ancak bu durumun problem çıkarması üzerine Bedel-i Askeriye de “vergi” gibi mart ayında ve on taksitle alınmaya başlandı.¹¹¹

İlk ihdası sırasında 20-40 yaşları arasındaki gayrimüslim teb'aya tarh edilen bu vergi, hem gayrimüslim halkın şikâyetlerinin artması ve hem de hazineye daha çok gelir sağlamak amacıyla 15-70 yaşları arasını kapsayacak şekilde genişletildi.

İlk zamanlarda “vergi ile birlikte tahsil olunan Bedel-i Askeriye, sonraları fertlere tevzii ve onlardan tahsili cemaatlere bırakıldı. 25 Temmuz 1909'da kaldırıldı.¹¹²

¹¹¹ Bayraktar, a.g.e., s. 291-292.

¹¹² Bayraktar, a.g.e., s. 292-293.

Tablo 26

1855-1861 Yılları Arası Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bedel-i Askeri Bakayaları Miktarı (Kırş)

Tarih	Kilis	Nefs-i Haleb	Antakya	Ayıntâb	Belan	Ordu	İdlib	Şuğur	Eriha Ma'arra	Top.
1855/56	15250	96794	15258	958	15535	9520	3400	2580	3750	163046
1856/57	33750	20000	73230	521	12577	20520	7500	6582	“	398430
1857/58	“	“	“	93750	18750	“	“	15000	“	506625
1858/59	“	“	“	“	9375	“	“	“	“	496875
1859/60	“	“	“	“	15694	“	“	“	“	503194
1860/61	“	“	“	“	18750	“	“	“	“	506250
Toplam	184000	1292794	381408	376479	90682	112120	40900	69162	22500	2574045

Kaynak: Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 293.

Bedel-i Askeri'nin tahsilinde ilk ihdas edildiği yıllarda bir takım zorluklarla karşılaşıldı. Kendilerinden Bedel-i Askeri talep edilen gayrimüslimler, şimdiye kadar böyle bir şeyin istenilmediği gerekçesiyle itiraz etmişler, ancak itirazlarının kabul edilmemesi üzerine bu ağır vergiyi veremeyecek durumda olduklarını belirterek, bu miktarın azaltılmasını istemişlerdi.¹¹³

¹¹³ Bayraktar, a.g.e., s. 293.

Tablo 27**1889/1890 Senelerinde Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Çevre Kazalarla Mukayeseli Bütçesinde Bedel-i Askeri Oranı**

S.No	Gelir Mahali	Toplam Gelir	Bedel-i Askeri	Top.G. Oranı%	S.No	Gelir Mahali	Top. Gelir	Bedel-i Askeri	Top.G. Oranı%
1	Kilis	4137930	60640	1.5	13	Rakka	275003	-	-
2	Haleb	4389578	508756	11.3	14	Cebel-i Sem'an	2093346	-	-
3	Antakiye	3005045	139589	4.6	15	Mar'aş	2107500	310000	15
4	Ayıntâb	3468322	299895	8.5	16	Elbistan	1732000	30000	
5	İdlib	2325371	12300	0.5	17	Zeytun	645001	190000	29.5
6	Bâb ve Cebbul	2102783	-	-	18	Andırın	742000	57000	7.6
7	Cisr-i Şuğur	1423000	64000	4.5	19	Bazarcık	1111691	-	-
8	Harim	1869500	-	-	20	Urfa	1361986	227148	16.5
9	Ma'arra	1799155	638	0.03		Urfa Aşiretlerinden	740000	-	-
10	Belân	497221	24436	5	21	Birecik	1034374	23111	2.2
11	İskenderun	714421	30585	0.025	22	Rumkale	1153531	12259	1.08
12	Menbiç	744326	-	-	23	Suruç	1724834	703	
	Toplam	41206918	1991060	4.83					

Kaynak: Hilmi Bayraktar, XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 294-295.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Bedel-i Askeriye’de 1864 yılından sonra önemli bir artış vardır. Ancak bu artış reel bir artış olmayıp, 1867 yılında idarî yapıda meydana gelen değişiklikten kaynaklanmaktadır. Yine 1878/1879 senelerinde Bedel-i Askeri yükümlüleri 20-40 yaş grubundan 15-75 yaş grubunu kapsamasından kaynaklanan bir artış söz konusudur.¹¹⁴

3. “Vergi” Gelirleri:

Tanzimat’tan sonra Halep Eyaleti’nde başta Kilis Kazası olmak üzere, önemli bir gelir kalemi de “vergi” dir. Tanzimat’tan önce cihadiye, cizye, sâlâriye, harc-ı ferman, harc-ı baha, bedel-i nüzûl ve avârız, îâne-i hükkâmiye, mübaşiriye, hüddâmiye mahzâriye, sersebtiye, konak, ispenç, mürûr ve ubûr adlarıyla vali, mütesellim, voyvodalar tarafından aynen veya bedelen seneden seneye çeşitli vergiler tarh ve tevzi olunarak tahsil edilirdi. Tanzimat’la birlikte cizye-i şer’iye hariç bu vergilerin hepsi kaldırılarak, yerine tek bir “vergi” adında yeni bir vergi kondu. Vergi yükümlüleri, arazi ve emlak, ticaret ve temettü sahipleri idi. Herhangi bir geliri olmayan kişi bu vergiden muaf tutulmuştu.

Bu yeni verginin miktarı Maliye Nezareti tarafından liva düzeyinde tespit edilmekte idi. Liva merkezlerinde de bu toplam miktar kazalar arasında paylaştırılmakta idi. Kaza meclislerinde köy ve mahallelere düşen miktar belirlenir, bunlar için ayrı ayrı pusulalar hazırlanırdı. Bu pusulalar Müslüman mahallelerin imam ve muhtarlarına ve reâya mahallelerinin papaz ve muhtarlarına gönderilecek ve bunlar da “komşuca ve kemâl-i hakkaniyet üzere herkesin kudret ve tahammülüne göre hoşnud-ı umumi ile” aralarında tevzi edeceklerdi. Her karye ve kazanın ödeyeceği miktar on taksite bölünecekti. İlk taksit martta olmak üzere kanun-ı sâni ayına kadar ödenmiş olacaktı.¹¹⁵

Belirtildiği üzere hiçbir ayırım yapılmadan herkes tarafından ödenmesi gereken “vergi”ler, aşiretler tarafından da ödenecekti. Ancak bunlara tarh edilen vergiler bazen “aşâir mâl-ı mîrîsi”, bazen “mâl-ı maktu” adıyla anılmaktaydı. Her ne kadar “vergi”,

¹¹⁴ Bayraktar, a.g.e., s. 295.

¹¹⁵ Bayraktar, a.g.e., s. 295-296.

arazi ve emlâk, ticaret ve temettü sahiplerine tarh edilmiş ise de zaman zaman bunun ihlali söz konusu olabilmekteydi.¹¹⁶

Temel düşüncesi, halkın arazi ve emlâk, ticaret ve temettüleri üzerinden alınması olan “vergi”, birçok problemleri de beraberinde getirmiş ve nihayet yirmi yıl uygulandıktan sonra 1859/60 (1275) senesinden itibaren kaldırılmıştır. Ancak tahrir çalışmaları bitmeyen yerlerde varlığını devam ettirmiş, nihayet II.Meşrutiyet ile birlikte her yerde kaldırılmıştır. Aşamalı olarak kaldırılan “vergi”nin yerine yeniden yapılacak tahrir dayanan emlâk, arazi ve temettü vergiler getirilmesi kararlaştırıldı.¹¹⁷

4. Tahrir Gereğince Alınan Arazi, Emlâk ve Temettü Gelirleri:

Tahrir dayanılarak tahsil edilen arazi, emlâk ve temettü vergileri Tanzimat Dönemi varidat defterlerinde bu isim altında ayrı ayrı yer almıyordu. Tahrir çalışmaları devam eden bölgelerde tevzi vergiyle beraber “vergi” adı altında, tek bir sütunda ve tahrir masrafları karşılığı olarak bazen “müteferrik” gelirler içinde yer alıyordu.

Kilis’in bağlı bulunduğu Halep Eyâleti’nde alınan emlâk, arazi ve temettü vergileri şu nispette alınmakta idi.

- Arazi ve arsa vergisi; kıymetinden %04
- Kıymeti 20 bine kadarki mesken vergisi; kıymetinden %05
- Kıymeti 20 binden yukarı mesken vergisi; kıymetinden %08
- Musekkafat ve aşâr vermeyen arazi ve arsalar vergisinden %5 hesabıyla alınacak maarif vergisi
- Yerli esnafın temettüatından %05
- Yabancı esnaf temettüatından alınacak %05

Bunların üzerine bir defaya mahsus olmak üzere tahrir sırasında emlâk ve arazi sahiplerinden %01 kuruş, esnaflardan %05 kuruş tahrir masrafı alınmaktaydı.

¹¹⁶ Bayraktar, a.g.e., s. 296-297.

¹¹⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 298-299.

Eyalet gelirleri içerisinde “vergi” geliri en son 1884/1885 senesine ait gelirler içerisinde gösterilmiştir. 1889/1890 senesi bütçesinde “vergi” yerini artık emlak ve akarat ile temettüye bırakmıştır. Temettü gelirleri doğrudan kazanç sağlayan esnaftan alınmaktaydı.¹¹⁸

5. Rûsûmî Varidat:

Tanzimat’ın ilk dönemlerine ait gelirlerin önemli bir kısmı da “rûsûmî varidat” adı altında toplanmıştır. Tanzimat’ın uygulandığı yerlerde daha önceden beri alınan değişik nitelikte vergiler vardı.¹¹⁹

Varidat defterlerinde önemli bir yer tutan rûsûmî varidat, tıpkı aşâr gelirleri gibi maliye tarafından emanet veya iltizam ile idare edilirdi. 1860 yılında yürürlüğe giren bir nizamnâmede rûsûmî varidat da aşâr gibi müzâyede ile ihale edilecektir. Rûsûmî varidat önce kaza kaza, sonra sancak ve daha sonra eyalet meclislerinde; kaza kaza müzâyede olunarak, geçmiş bedellerinden fazla veren kişi ihaleyi almış olacaktır. Bir mültezim istediği kadar aşâr ve rûsûmî varidatı iltizama alabilecektir. Adi rûsûmat bir seneliğine, gümrük ve zeytin aşârı ile balık saydiyesi iki seneliğine, memlihalar iki ile beş seneliğine ihale edilecektir. İhale eylül ayında yapılacak ve önce rûsûmî varidatlar ihale edilecektir. Müzâyedeye çıkarılacak gelirler daha önce Takvim-i Vekâyi ve Havadis-i Ceride’de yayınlanacaktır. İhale kimin üzerine kalır ise defterlere kaydedilecektir. İltizâm şartları kâr ve zararı mültezime ait bulunduğundan hiçbir vesile ile ziyan ve hasar iddiası makbul olunmayacaktır. Rûsûmî varidatın büyük bir kısmı iltizâmen idare edilirken, çok az bir kısmı emaneten idare ediliyordu.¹²⁰

6. Ağnam ve Deve Resmi:

Ağnam, Arapça koyun anlamına gelen “ğanem” kelimesinin çoğuludur. Ağnam rûsûmu Osmanlı mali literatüründe yalnız koyundan alınan resimleri ifade etmeyip, hem koyun ve hem de keçiden alınan vergileri ifade etmektedir. Tanzimat’tan önce çeşitli zamanlarda ve muhtelif adlar altında vergilendirilmiştir. Bunlar ondalık ağnam resmi,

¹¹⁸ Bayraktar, a.g.e., s. 299-300.

¹¹⁹ Bayraktar, a.g.e., s. 301.

¹²⁰ Bayraktar, a.g.e., s. 302-303.

adet-i ağnam resmi, selâmet akçesi, ağıl resmi, bâc-ı ağnam, serçin, derçin veya salhane, otlak kışlak vergileri idi. Bunlar içerisinde ondalık-ı ağnam ve âdet-i ağnam haricindekiler önemsizdi. Bunlardan ondalık ağnam resmi 1825 yılında Rumeli taraflarında Asakir-i Mansure askerlerinin et ihtiyacını karşılamak için aynî olarak alınmaktaydı. Adet-i ağnam resmi ise hayvan başına muayyen bir miktar olarak alınan vergi idi.¹²¹

Tanzimat'ın ilanından sonra “teâddî ve mezâlim” olarak nitelenen selamet veya toprak bastı, yaylak ve kışlak vs. resimlerin istenmemesi, zaman zaman yayınlanacak fermanlarla kaldırılacağı, ancak ticaret için sevk edilen koyun ve keçiden “taammül-i kadim üzere” vergi alınması gerektiği bildirilmişti. Bununla birlikte 1862 yılında henüz tahrir yapılmayan yerler de bellak, kışlak, otlak ve ağıl resimlerinin “rüsûm-ı mu'tade-i kadimesi kemâkân” alınacağı, buna karşılık koyun ve keçiden serçin, derçin, salhane vs. adlarla alınan vergilerin daha önceden ilan edildiği gibi alınmayacağını bildiren bir nizamnâme yayımlandı. Nitekim daha önce ağnamda muhtelif adlar altında alınan vergilerin şikâyet konusu olması üzerine, 1857 yılından itibaren Rumeli'de, 1858'den itibaren de Anadolu ve Arabistan'da kaldırılarak yerine “ağnam rüsûmu” adıyla tek bir vergi konmuştu. Konan bu vergi mart ayında koyunların sayılmasından sonra, kuzu ve oğlak hariç her birinden altmışar para olarak alınmaktaydı. Vergisini veren ağnam sahibine de vergisinin alındığına dair mültezim tarafından tezkire verilirdi. Mültezimler tezkireleri hükümetten matbu olarak alırlardı. Mültezimler, 60 paranın 25 parasını mültezim hakkı olarak kendileri için alıkoyduktan sonra, kalan parayı mal sandığına teslim ederlerdi. Vergiler marttan itibaren beş taksitle ödenirdi. Ödemenin gecikmesi durumunda faiz alınırdı. İltizâm şartları diğer rüsûmî gelirlerde olduğu gibiydi.¹²²

¹²¹ Bayraktar, a.g.e., s. 307.

¹²² Bayraktar, a.g.e., s. 307-308.

Kilis Kazası'nın ekonomik hayatını vurgulamak adına bazı yıllara ait bütçe rakamları verilmiştir.

Tablo 28
1889/1890 Senelerinde Halep Eyaleti'ne Bağlı Kilis Kazası'nın Diğer Kazalarla Mukayeseli Bütçesi

Kazalar	Emlâk, Akarât	Temettü	Aşâr		Bedel-i Askeri	Ağnâm	Toplam
			İtizamen	Emanet			
Kilis	627490	649800	2200000	-	60640	600000	4137930
Halep	1842195	557627	140000	100000	508756	1250000	4398578
Antakya	477359	401050	1577241	235540	139589	174266	3005045
Ayıntâb	537624	557646	1800133	-	299895	273024	3468322
İdlib	442000	151000	1520071	-	12300	200000	2325371
Bâb-Cebbul	244269	28169	1130345	-	-	700000	2102783
Cisr-i Şuğur	259000	100000	830000	-	64000	170000	1423000
Harim	294500	135000	1200000	-	-	240000	1869500
Ma'arra	326245	45750	956522	-	638	470000	1799155
Belân	65050	74735	210000	-	24436	123000	497221
İskenderun	97352	101470	427459	-	30585	57555	714421
Menbiç	88676	-	225000	75000	-	340000	744326
Rakka	230003	-	-	-	-	45000	275003
Cebel Sem'an	256345	-	1087000	-	-	750001	2093346
Mer'aş	177500	450000	915000	-	310000	255000	2107500

Elbistan	175000	367000	790000	-	30000	370000	1732000
Zeytun	45000	20000	210001	-	190000	180000	645001
Andırın	77000	63000	325000	-	57000	220000	742000
Bazarcık	150000	288001	360000	-	-	265000	1111691
Urfa	358159	546173	1550368	-	227148	1129258	1361986
Urfa Aşiretleri	-	-	-	-	-	-	740000
Birecik	200849	61667	563071	43478	23111	142198	1034374
Rumkale	179319	114747	609719	-	12259	237487	1153531
Suruç	245185	124754	587912	-	703	766280	1724834
Halep Mezb.	-	-	-	-	-	-	18040
Tüccarda	-	-	-	-	-	-	4770
RsmMüt							4559908
Toplam	7396120	4837589	19214842	454018	1991060	8958069	48244336

Kaynak: Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 340-341.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi toplam olarak bütçe 48.244.336 kuruş olarak gerçekleşmiştir. En büyük pay Halep Kazası'na aittir. Bunu sırasıyla Kilis, Ayıntâb, Antakya, İdlib, Cebel-i Sem'an izlemektedir. 1889/1890 yıllarında bütçelerde “vergi” yerini artık emlâk ve temettülere bırakmıştır. Gelirin en önemli kalemini diğer bütçelerde olduğu gibi %40 ile aşâr geliri oluşturmaktadır. Bunu %25 ile emlâk ve temettü, %19 ile de ağnam geliri izlemiştir.¹²³

¹²³ Bayraktar, a.g.e., s. 340.

Tablo 29
1314 Yılı Kilis Bütçesi

GELİRLER					
Emlâk ve Temettü (Kâr)	Bedel-i Askeriye	Ağnam (Davar Vergisi)	Aşar (Tarım Ürünü Vergisi)	Vâridât (Yıllık veya Aylık Gelir)	Yekün
985672	76556	653596	1310830	70800	3097454
GİDERLER					
Eshâm*	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekün
2565	91968	22120	62778	22800	202231

Kaynak: H. 1314 H.S., s.318-319.

Tablo 30
1316 Yılı Kilis Bütçesi

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekün
929540	72704	715680	1500000	197305	3415229
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekün
2565	78659	21180	54652	21300	178256

Kaynak: H. 1316 H.S., s.328-329.

Tablo 31
1317 Yılı Kilis Bütçesi

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekün
929540	72704	715680	1500000	197305	3415229
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekün
2565	78659	21180	54652	212	178256

Kaynak: H. 1317 H.S., s. 352-353.

Tablo 32
1319 Yılı Kilis Bütçesi

Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekün
2565	78659	21180	54652	212	178256

Kaynak: H. 1319 H.S., s. 388.

Tablo 33
1322 Yılı Kilis Bütçesi

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekün
800000	89000	666752	2761960	1308000	3039948
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyeye	Yekün
2565	78659	31180	54652	21300	178256

Kaynak: H. 1322 H.S., s. 496-497.

Tablo 34
1324 Yılı Kilis Bütçesi

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekün
745000	105000	735000	2275000	153800	4003800
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyeye	Yekün
2565	78659	21180	54652	21200	178256

Kaynak: H. 1324 H.S., s. 512-513.

Tablo 35
1326 Yılı Kilis Bütçesi

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekün
780528	511000	650000	2450000	161425	3419830
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyeye	Yekün
2565	78659	21180	54652	21200	178256

Kaynak: H. 1326 H.S., s. 507-508.

Yukarıda belirtilen bütçe tablolarından da görüleceği gibi, Kilis'te halktan alınan vergiler ve de Kilis Bütçesi yıldan yıla bir artış içerisindedir. Toplamda on iki yıl içerisinde Kilis Kazası'nın toplam geliri 3.097.454 – 3.419.830 kuruş aralığında; toplam gideri ise 202.231- 178.256 arasında değişiklik göstermiştir.

Kilis'in geliri, Osmanlı Devleti'nin toplam giderinin % 12'si kadardır. Kilis Kazası'nın da bağlı bulunduğu Halep; İstanbul, Aydın (İzmir), Bursa, Trabzon, Konya ve Sivas illerinden sonra en fazla geliri olan illerdendir.¹²⁴ Bu ifade de anlaşılacağı üzere, Kilis ekonomisi bu dönemde oldukça iyi bir konumdadır.

Kilis ekonomisinin iyi bir konumda olmasında ve de iş kollarının çeşitliliğinde, nüfusun da önemli bir yeri bulunmaktadır. Vergi miktarları bunu açıkça ortaya koymaktadır. 1308 yılında Kilis'in emlak vergisi 654.896 kuruş, temettü vergisi 310.182 kuruş, bedel-i askeriye 80.296 kuruş, aşar vergisi 1.300 kuruş, ağnam vergisi 600.000 kuruştur. Genel hâsılat 60.000 ki cem'an 3.006.004 hâsılat bulmuştur.¹²⁵

1310 yılında Kilis'te emlak vergisi 687.292 kuruş, temettü vergisi 296.626 kuruş, bedel-i askeriye- aşar vergisi 1.692.640 kuruş, ağnam vergisi 527.402 kuruş, 23.463 kuruş hâsılat müteferrika ki cem'an 3.411.016 kuruş hâsılat vuku bulmuştur.¹²⁶

¹²⁴ Günver, a.g.t., s.103.

¹²⁵ H. 1308 H.S., s. 180.

¹²⁶ H. 1310 H.S., s. 195.

B. Gümrükler:

1. Osmanlı Devleti Gümrükleri:

Gümrük, ticaret mallarının devletlerarası ve bazen de devlet içi sınırlardan geçişinde alınan vergidir. Tarihin en eski devirlerinden beri var olan gümrükler, devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde de gümrük resimleri doğrudan devlet hazinesi adına tahsil edilen önemli bir gelir kaynağıdır. Osmanlı Devleti'nde gümrük denince yalnız ithal ve ihraç edilen mallar anlaşılmalıdır. Zira devlet sınırları içerisinde deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye veya karayolu ile bir şehir ya da kasabadan diğerine sevk edilen mallar da gümrüğe tabi idi. Şehir ve kasaba girişlerinde, iskelelerde, derbentlerde, âmediye, reftiye, masdâriye, mürûriye, bâc, ihtisâbiye, sarfîyât, kalemiye, kantariye, vs. isimlerle kimi yerlerde “ad valore” (ticari malın kıymeti üzerinde) ve kimi yerde spesifik (mal ve eşyanın çeşidine göre yük ve denk hesabıyla) olarak alınmakta idi. XIX. yy.'a gelinceye kadar Osmanlı gümrük rejiminde, dört çeşit resim alınırdı. Bunlar:

Murûriye (Transit Geçiş Resmi): Bir ecnebi memleketinden diğer bir ecnebi memleketine götürülen emtiadan Osmanlı topraklarına uğraması halinde %3 oranında alınan resimdir. Bu resim 20 Mayıs 1604 tarihli kapitülasyonlarla kaldırıldı. Bu daha sonraki ticaret antlaşmalarında da yer aldı.

Masdariye: Yabancı bir memlekette Osmanlı toprakları dahilindeki bir şehir veya iskeleye getirilen ve orada satılan emtiadan alınan resimdir. Bu resim, önce Fransa, Nemçe, Rusya'ya daha sonra İngiltere ve Flemenklere verilen kapitülasyonlar ile en son 1785/86'da kaldırılmıştır.

Amediye: Osmanlı hudutları içerisinde herhangi iki yer arasında kara veya deniz yoluyla nakledilen emtiadan vardığı yerden alınan resimdir.

Reftiye: Osmanlı memleketleri dahilinde bir yerden bir yere veya bir ecnebi memleketine nakledilen emtiadan mahrecinde alınan resimdir.

Osmanlı Gümrükleri'ni biri "Dahili" diğeri "Harici" olmak üzere iki şekilde ele almak gerekir.¹²⁷

Dahili gümrük, ülke sınırları içerisinde, ticari emtianın, bir yerden başka bir yere kara veya su yolu ile nakledilmesi sırasında alınan resimlerdir. Bu gümrükler, Avrupa'da iç pazar bütünlüğünü sağlama sürecinde XIX. yy.'ın ortalarına kadar tamamen kaldırılırken, Osmanlı Devleti'nde XX. yy.'ın başlarına kadar devam etmiştir.¹²⁸

2. Osmanlı Devleti Gümrük Politikası:

Osmanlı Devleti gümrük politikası 1861 yılına kadar "iktisadi" amaçlardan çok "mali" ve "provisyonist" amaçlara yöneliktir. "iktisadi" amaçlara yönelik en belirgin uygulama 1861 yılında yapılan Kanlıca Ticaret Antlaşması'yla gümrüklerde kısmen himaye sisteminin getirilmesi, ithalat resminin %3'ten %8'e çıkarılmasıyla ortaya konmuştur. Aynı antlaşmayla ihraç resmi de ilk yılda %8 ve daha sonraki her yıl bir puan indirilerek, sekiz yıl sonra %1'de sabit kalması kararlaştırılmıştı.

Bu da 1861'den sonra gümrüklerde elde edilecek gelir kaygısının ikinci planda kaldığını, gümrük siyasetinin ülke ekonomisinin gerektirdiği önlemler doğrultusunda izlenmeye başladığını göstermektedir. O güne kadar uygulanan ve bütçe gelirini arttırıcı "mali" gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak bu durum mükelleflerin vergi ödeme gücünün gün geçtikçe azalmasına sebep olarak, devletin bir kalemde yükselen gelirlerinin diğeri bir kalemde düşmesine yol açmıştı. Bu tür dış ticaret ve gümrük politikası milli sanayiye çökertmiş, tamamen dışarıya bağımlı sömürge devleti haline getirmişti.

Oysa ülke şartlarının gerektirdiği yeni "iktisadi" gümrük politikası bazı gümrük gelirlerini düşürse de, tarım ve sanayiye geliştirerek vatandaşların vergi ödeme

¹²⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 153-154.

¹²⁸ Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 786-1790.

gücünü giderek arttıracak, gümrük gelirlerindeki düşüş diğer vergilerle giderilecek, uzun vadede belki de gümrük resimleri tekrar artabilecekti.¹²⁹

Elde edilen ayrıntılı olarak gümrük gelirlerini gösteren ilk belge 1842 yılına aittir. Tanzimat'tan sonra gümrükler emaneten idare edilmeye başlanmıştı. Ancak emaneten idare edildiği 1842 yılına ait net hâsılat 1.4327.585 kuruş iken, 1843 yılında müzayedeli satış bedeli 2.118.000 kuruştur. Yani gümrüklerin müzayedeye mültezimlere satışları durumunda devlet çok daha kârlı olmaktadır.

¹²⁹ Bayraktar, a.g.e., s. 157-158.

Tablo 36

Halep Gümrükleri 1842 Senesi Emaneten İdare Dönemi ile 1843 Senesi Müzayedeli Satış Dönemi Bedelleri

Emaneten İdare Edildiği 1842 Senesi Net Hasılatı		Müzayede Bedeli (1843)	Aradaki Fark	Farkın Oranı (%)
Kilis Gümrüğü	9002	36000	26998	300
Halep ve Süveydiye Emtia Gümrüğü	920467			
İdlib Gümrüğü	83765			
Antakya Gümrüğü	51153			
Bekbez Hanı	139762			
Dârü'l-Vükelâ	92146			
Zeyt Hanı	43842	125000	81158	185
Duhan Gümrüğü	28046	72000	43954	156
Ayıntâb Gümrüğü	69399	85000	15601	22

Kaynak: Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 168-169.

Gümrük gelirleri Tanzimat'tan sonra "rüsûmî varidat" içerisinde yer almıştır.

SONUÇ

Bu çalışma ile beraber, Kilis'in genel olarak stratejik önemi ve XIX. Yüzyıl'da sosyo-ekonomik yapısı vurgulanmaya çalışılmıştır. Araştırma, yoğunlukla XIX. yüzyılda Halep Eyaleti'ne bağlı olan Kilis Kazası üzerine ve de diğer çevre kazalarla kıyaslamalı iktisadî bilgileri üzerine oluşturulmuştur. Ele alınan Kilis Kazası'nın sosyo-ekonomik yapısını, bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısından ayrı tutulmak suretiyle incelemek mümkün değildir.

Bu çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden, Kültür Bakanlığı'nca yayımlanmış olan temel kaynaklar kullanılmıştır. Literatürdeki yeri noktasında daha çok ana kaynaklardan yararlanılmıştır. Makale türü çalışmalar da bu kapsam içerisinde yer almıştır. Farklı dil, farklı üslup ve yaklaşımlara da yer verilmiştir.

Günümüze ışık tutacak bilgiler vermesi kaçınılmaz olan Kilis Kazası; o dönemdeki nüfus, gelir dağılımı, üretim yapısı, tarımsal yapısı, vergi durumu, hayvan dağılımı gibi ekonomik ve sosyal hayatla ilgili ayrıntılı bilgiler vermesi açısından büyük önem taşıyacak olmasıdır.

Kilis, tarihi geçmişi ile Anadolu'da yer alan medeniyetlerin önemli bir merkezi olma konumunu sürdürmüştür.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi esnasında Osmanlı hâkimiyetine geçen Kilis, XIX. yüzyıl süresi içerisinde fiziki, demografik, idari, sosyal ve ekonomik bakımlardan oldukça hareketli bir yapı sergilemiştir. Nüfusta ve buna bağlı olarak da

mahalle sayılarındaki artış, fiziki yapının da gelişme içerisinde olduğunu göstermektedir. Meydana gelen bu büyüme ile beraber, ticari ve de sosyal, dini ve de kültürel yapıların da artışı söz konusu olmuştur.

Araştırmalardan, Kilis'in tarıma dayalı bir ticaret ve sanayi kenti olduğu gözlerden kaçmamıştır. İncelemeye aldığımız dönemde; Kilis'in önemli bir lokomotif konumunda bulunduğu, benzeri kentlere oranla iyi, rahat, çağın koşullarına uyumlu bir yaşam içinde bulunduğunu elde edilen veriler de kanıtlamaktadır. Bu sonuç da bize, o dönemdeki Kilis Kazası'nın, günümüzdeki Kilis ile tartışılmayacak oranda gelişmiş, rahat ve de ileri bir refah düzeyinde bulunduğunu göstermektedir.

Kilis'in XIX. Yüzyıl'da elinde bulundurduğu çarpıcı sosyo-ekonomik verileri, Halep'ten ayrılmasıyla beraber yani önemli bir ticaret merkezinden ayrılmasıyla birlikte bu önemi zamanla azalmış ve de önemini yitirmiştir.

Günümüzde artık globalleşen dünya şartlarında, Kilis'in de buna ayak uydurarak geçmişteki ışıldayan günlerine kavuşup hatta çıtayı daha da ileriye götürmek suretiyle yakalayacağına inanıyorum. Bu yönde bu gelişime katkı sağlayacak, dünyanın çeşitli bölgelerine yaşam koşulları neticesinde yayılmış bulunan yöre insanının da bu ivmeye katkıda bulunmak için çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. Bunun daha da organize bir hâl alması en büyük temennidir.

GAP Bölgesi içinde yer alması geçmişinin de yansıttığı güçlü bir tarım alt yapısının bulunması, sınırda bulunan topraklarının organik tarıma en müsait durumda bulunması gelişmelere o kadar da uzak bulunmadığının göstergesidir. Bu gelişimin de yine sanayi üretimine de yansiyarak büyük atılımlara katkıda bulunacağına inanıyorum. Yeter ki doğru zamanda doğru kişilerle ele alınan ve de fiiliyata dönüştürülen bir icraat olsun.

KAYNAKÇA

A.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- H. 1308 — M. 1890 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1309 — M. 1891 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1310 — M. 1892 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1312 — M. 1894 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1313 — M. 1895 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1314 — M. 1896 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1316 — M. 1898 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1317 — M. 1899 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1318 — M. 1900 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1319 — M. 1901 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1320 — M. 1902 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1322 — M. 1904 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1323 — M. 1905 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1324 — M. 1906 tarihli Halep Salnamesi.
H. 1326 — M. 1908 tarihli Halep Salnamesi.

B.Basılı Eserler

Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş I**, Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.

Bayraktar, Hilmi, **XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.

Çelebi, Evliya, **Seyahatname**, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C. XIII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971.

- Çolakoğlu, Selahattin, “**Kilis**” **Kendini Arayan Kent**, Kilis Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- Çolakoğlu Selahattin, **2003 – 7 Aralık’ı Kutlarken Kilis’i Konuşalım**, Kilis Vakfı Yayınları, Ankara 2003.
- Çolakoğlu, Selahattin, **İlçe Kilis-İl Kilis**, Washington 1998.
- Çolakoğlu, Şinasi, **Kilis Tarihi Üzerine Deneme**, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.
- Çolakoğlu, Şinasi, **Kilis’in Tarihçesi**, Gaziantep 1968.
- Darkot, Besim, “Kilis”, İslâm Ansiklopedisi Cilt XI/Cüz 62-68, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1954.*
- Dündar, Abdulkadir, **Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Genç, Mehmet, “**Osmanlı Devleti’nde İç Gümrük Rejimi**”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Günver, Kadriye, Kilis’te Yaşayan Gayrimüslimler, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gaziantep 2003.
- Güzelbey, Cemil Cahit, **Cenaniler**, Ufuk Matbaası, İstanbul 1984.
- İnalçık, Halil, “**Köy, Köylü ve İmparatorluk**”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri, (İstanbul 21-25 Ağustos 1996), TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Kesici, Ökkeş, Kilis Yöresi’nin Coğrafyası, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1994.*
- Kadri, Kilisli, **Kilis Tarihi**, İstanbul 1932.
- Komisyon, Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis, Önder Matbaacılık, Ankara 1998.*
- Komisyon, İşte Türkiye – Türkiye Cumhuriyeti’nin 75.Yılında İl İl Türkiye, Ankara 1998.*
- Konyalı, İbrahim Hakkı, **Kilis Tarihi**, Fatih Matbaası, İstanbul 1968.
- Küçük, Cevdet, **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, Osmanlı, (Editör: Güler Eren), C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türk Tarihi**, C. II, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.
- Savaşçıoğlu, Rıdvan, Tarihi Kilis Evleri, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2008.

Solmaz, Mehmet, “ **7 Aralık Kilis’in Kurtuluşu**”, Genç Kilis Gazetesi 7 Aralık 1954,
Yıl:1, Sayı:108.

Tabakoğlu, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergâh
Yayımları, İstanbul 1985.

Yaman, Zekeriya, 19. Yüzyıl’da Sosyo-Ekonomik Yönüyle Ereğli Kazası,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.